

Naar een vitale samenleving

Lang leve het verschil, weg met de fragmentatie

*Een christendemocratisch antwoord op het
sociale vraagstuk van deze tijd*

WI

*Wetenschappelijk
Instituut*

| Lang leve het verschil, weg met de fragmentatie

Een christendemocratisch antwoord op het
sociale vraagstuk van deze tijd

Publicatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

Het Wetenschappelijk Instituut heeft ten doel het (doen) verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het CDA op basis van de grondslag van het CDA en in aansluiting op het Program van Uitgangspunten. Het Wetenschappelijk Instituut geeft gedocumenteerde adviezen over hoofdlijnen van het beleid, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek vanuit het CDA en/of van de leden van het CDA in vertegenwoordigende lichamen.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Postbus 30453, 2500 GL Den Haag

Telefoon (070) 3424874

Email wi@cda.nl

Internet www.cda.nl/wi

Facebook www.facebook.com/wicda

ISBN/EAN 978-90-74493-90-1

Den Haag, juni 2015, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

WI
*Wetenschappelijk
Instituut*

Inhoud

Voorwoord	5
1 Inleiding en vraagstelling	9
1.1 Een heel serieus probleem	10
1.2 Een politiek vraagstuk?	11
1.3 Verschil mag er zijn!	12
1.4 Aanpak en leeswijzer	14
2 Een nieuwe tegenstelling?	15
2.1 Inleiding	16
2.2 Verschillen in politieke participatie en invloed	16
2.3 Sociaaleconomische verschillen	18
2.4 Zelfvertrouwen en de participatiesamenleving	22
2.5 Gezondheid	23
2.6 Conclusie	24
3 De sociale cohesie onder druk	25
3.1 Inleiding	26
3.2 Persoonlijk, economisch, cultureel en sociaal kapitaal	26
3.3 Een botsing van ideeën over het goede samenleven	27
3.4 De uitholling en versplintering van het midden	30
3.5 Conclusie	33
4 Waar is het cement gebleven?	35
4.1 Inleiding	36
4.2 Een meritocratie: van oplossing tot nieuw probleem	36
4.3 De marktsamenleving	38
4.4 Het gebrek aan ontmoeting en dialoog	41
4.5 Geen exclusief Nederlands vraagstuk	43
4.6 Conclusie	44
5 Het nieuwe sociale vraagstuk	47
5.1 Inleiding	48
5.2 Is er een probleem?	48
5.3 Menselijke waardigheid en de mogelijkheid om mee te doen	50
5.4 Conclusie: het nieuwe sociale vraagstuk	52
6 Aanbevelingen: overbruggen, herwaarderen en toerusten	55
6.1 Inleiding	56
6.2 Overbruggen	57

6.3	Herwaarderen	63
6.4	Toerusten	66
7	Lang leve het verschil, weg met de fragmentatie	
	Samenvatting en conclusies	71
	Literatuur	79

Voorwoord

Het thema ongelijkheid is weer volop onderwerp van debat. Het risico daarbij is dat alle verschillen en ongelijkheid impliciet als een verkeerd en ongewenst verschijnsel worden geduid waartegen per definitie politieke maatregelen nodig zijn. Maar niet alle verschillen zijn verkeerd. Sterker nog, verschillen in bijvoorbeeld talenten, kennis, vaardigheden, ambities, belangstelling, passies en eigenschappen maken een samenleving veerkrachtiger, creatiever en sterker. Vanuit haar mensbeeld draagt de christendemocratie uit dat ieder mens uniek en van waarde is. En de uniciteit van mensen zit in wat hen van elkaar doet verschillen. In *Mens, waar ben je?* (2011) formuleerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het zo: "We herkennen onze wederzijdse humaniteit juist in onze verschillen, in onze individualiteit, in onze geschiedenis. Onze identiteit ligt niet in onze universaliteit, maar in onze particulariteit."

Juist omdat mensen verschillend zijn, is hun bijdrage voor de gemeenschap zo belangrijk. Als christendemocratische politiek dan toch probeert gelijkheid te creëren, is het om een gelijk speelveld te scheppen om juist zo de uniciteit en waarde van mensen ten volle tot hun recht te laten komen. Gelijke behandeling van overheidswege is zo beschouwd een voorwaarde voor een maatschappelijk ruimte die mensen in staat stelt verantwoordelijkheid te dragen, naar eigen inzichten te leven en zich geestelijk, moreel en emotioneel te ontwikkelen. Nu is er wel een probleem met dat speelveld. Want op tal van terreinen blijkt helemaal geen sprake van een gelijk speelveld. Dit rapport laat zien dat op politiek, economisch en sociaal vlak scherpe tegenstellingen bestaan. Bovendien blijkt sprake van een culturele kloof: onze visies over hoe we goed kunnen samenleven lopen sterk uiteen.

Die tegenstellingen en de culturele kloof worden scherper omdat de middenklasse in de verdrukking zit. Zij blijkt het slachtoffer van de voortschrijdende modernisering en mondialisering. Het werk van middelbaar opgeleiden staat op de tocht omdat het wordt overgenomen door computers en robots. Bovendien hebben de middengroepen sinds 2008 meer dan anderen ook de klappen van de financieel-economische crisis moeten opvangen in de vorm van stevige lastenverzwaringen. Daarnaast zien we de politiek-maatschappelijke versplintering van het midden. Zo dreigt het midden zijn vermogen te verliezen om het cement van de samenleving te zijn. Daar waar voorheen het midden een stabiliserende en samenbindende rol van betekenis speelde, staat het nu symbool voor de fragmentatie die gaande is.

Op 8 november 1891 hield Abraham Kuyper op het eerste christelijk-sociaal congres de openingsrede met als titel 'Het sociale vraagstuk en de christelijke

religie'. Daarin duidde hij de misstanden die de industrialisering voor veel arbeiders met zich mee bracht als dé sociale kwestie van zijn tijd. Hij uitte daarbij 'architectonische kritiek' op de liberaal-kapitalistische inrichting van de samenleving: de scheve verhoudingen tussen kapitaalbezitters en de bezitsloze arbeiders verklaarde hij "uit een fout in den grondslag zelf van ons maatschappelijk samenleven". De sociale kwestie van nu gaat om een tegenstelling van mensen mét politieke invloed, sociaal-economische kansen, mogelijkheden om te participeren en een veel grotere kans om lang en gezond te leven tegenover mensen voor wie deze privileges onbereikbaar zijn. Die tegenstelling uit zich ook in een grote culturele kloof tussen groepen mensen en hun visies op het goede samenleven en die ondermijnt de onderlinge solidariteit en sociale cohesie, het gevoel dat we met elkaar een samenleving vormen. Net als in 1891 moet de christendemocratie 'architectonische kritiek' leveren op onze meritocratische marktsamenleving die voortkomt uit het dominante instrumentele en liberale mens- en maatschappijbeeld met zijn dogmatische geloof in marktwerking en het misverstand dat je alleen zelf verantwoordelijk bent voor het bereiken van maatschappelijk succes.

De opdracht waarvoor de samenleving, bedrijven en ondernemers en de politiek zich bij dit sociale vraagstuk gesteld zien is kortweg samen te vatten als: overbruggen, herwaarderen en toerusten. In de eerste plaats moeten de tegenstellingen en de culturele kloof van langs elkaar heen levende groepen in onze samenleving worden overbrugd. Mensen moeten elkaar weer tegenkomen en kennis kunnen nemen van elkaars leefwereld om zo onderling begrip te kweken. De tweede opdracht behelst de herwaardering van verschil. Juist het gebrek aan diversiteit zorgt voor scherpe tegenstellingen en culturele geschillen. Omdat we mensen die hoger onderwijs volgen op vele vlakken hoger waarderen, laten we niet alleen talenten onbenut maar organiseren we ook frustratie, miskennis en verwijdering. Ten slotte is het nodig mensen toe te rusten om met verschillen om te gaan. Verschillen kunnen leiden tot ergernis, botsingen of zelfs strijd. Jonge mensen dienen in het onderwijs de vaardigheden aangereikt te krijgen om invulling te geven aan democratisch burgerschap en voorbereid te worden op een snel veranderende wereld en economie die meer dan alleen een specialisme om eigenschappen als veerkracht, creativiteit en oplossingsvermogen vraagt. Het is de uitdaging weer een publieke ruimte te creëren waar mensen met al hun verschillen elkaar kunnen ontmoeten en kennis kunnen nemen van hun anders-zijn. Niet één type mens moet de maat van alle dingen zijn, maar juist de mens in al zijn verschillende gedaanten.

Dit rapport is geschreven door Rien Fraanje. Een Klankbordgroep onder voorzitterschap van prof. dr. Govert Buijs ondersteunde hem in zijn werk. De andere leden van de Klankbordgroep waren: Bart-Jan Heine MSc, dr. Emma

Cohen de Lara, Peter Verleg, Michel Rog (adviseur), mr.drs. Hanke Bruins Slot (adviseur), dr. Anne Flierman (adviseur), drs. Hans Huibers, drs. Rien Rouw, Bas Hengstmengel MSc MA LLM, dr. Brigitte Bauer, drs. Ardin Mourik-Geluk, Jozef Waanders MA en dr. Ronald van Steden. De auteur sprak bovendien met tal van deskundigen uit politiek en wetenschap. Het bestuur is de leden van de Klankbordgroep en de andere deskundigen die bereid waren om het WI te helpen bij de totstandkoming van dit rapport zeer dankbaar.

Drs. Theo Bovens
*Voorzitter Wetenschappelijk
Instituut voor het CDA*

Drs. Rien Fraanje
Waarnemend directeur

LANG LEVE HET VERSCHIL, WEG MET DE FRAGMENTATIE

1 | Inleiding en vraagstelling

1.1 Een heel serieus probleem

Vanaf de jaren vijftig was Wim Kan de cabaretier waarvoor heel Nederland zich op oudejaarsavond voor de radio en later de televisie zette. Hij kon de tijdsgeest vangen in een grap, de politiek kritisch duiden zonder cynisch te zijn en een gevoelige snaar raken zonder sentimenteel te worden. Daarbij was wel het meest bijzondere dat Wim Kan in het verzuilde Nederland in elke zuil werd verstaan. Bijna iedere Nederlander begreep én waardeerde zijn humor, of hij nu katholiek, liberaal of arbeider was. Wim Kan sprak in het na-oorlogse Nederland een “universele” taal. Kort na de eeuwwisseling kwam Giselinde Kuipers in haar proefschrift tot de conclusie dat Wim Kan zo’n beetje de laatste cabaretier was die zo’n breed publiek wist te bereiken.¹ Wat wel of niet als humoristisch wordt aangeduid, blijkt grotendeels afhankelijk van iemands opleidingsniveau. Universitair geschoolden blijken hele andere grappen te waarderen dan mensen die een vakopleiding hebben gevolgd. André van Duin is voor hoogopgeleiden te simpel en te plat, Hans Teeuwen voor veel lager opgeleiden te kwetsend. In het beste geval vinden hoger- en lager opgeleiden elkaars humor gewoonweg niet grappig, in het slechtste geval begrijpen ze elkaars grappen niet.

Het promotieonderzoek van Kuipers was in 2001 eerst en vooral opmerkelijk nieuws, dat ‘s ochtends als een leuk stukje in de krant met een glimlach als aardig weetje kon worden geconsumeerd. Maar tien jaar na haar promotie blijkt haar onderzoek sociaal-maatschappelijk relevant en actueel. Haar aanstelling als buitengewoon hoogleraar aan de Norbert Elias-Leerstool aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam was voor de Wetenschapsbijlage van *NRC Handelsblad* aanleiding voor een uitgebreid interview met de nieuwbakken professor. Daarbij werd haar promotieonderzoek weer uit de kast getrokken en in de context geplaatst van het op dat moment net verschenen onderzoek *Diplomademocratie* van Anchrit Wille en Mark Bovens en de steeds terugkerende onderzoeksgegevens van het SCP in het Continu Onderzoek Burgerspectieven die beiden aantonen dat onze democratie wordt gedomineerd door hoger opgeleiden.² Opeens is het humoronderzoek niet alleen opmerkelijk, het past in een groeiende zorg dat na de decennia van verzuiling een nieuwe tegenstelling op basis van opleidingsniveau zich in onze samenleving aan het nestelen is. Kuipers grijpt het interview aan om het belang van haar promotieonderzoek breder te markeren: “Bij het schrijven van mijn dissertatie was dat dé verrassing: hoe enorm groot de klassen- en milieuverschillen zijn in Nederland. En die komen tot uiting in heel andere opvattingen over wat grappig is. (...) Het klinkt heel klein, maar het is heel fundamenteel. Als je niet met elkaar kunt lachen, is er echt een heel serieus probleem.”³

1 | Kuipers 2001

2 | Bovens en Wille 2011 en zie SCP, Continu onderzoek burgerspectieven, bijvoorbeeld 2012, nr. 4

3 | Dirk Vlasblom, Smaken verschillen, steeds meer (Interview met prof. dr. Giselinde Kuipers), *NRC Handelsblad*, 15 januari 2011

De jaren na haar proefschrift blijken ook op andere vlakken verschillen te bestaan. In haar oratie vertelt ze over het internationaal vergelijkende onderzoek dat ze in het eerste decennium van deze eeuw deed naar televisie kijken in verschillende Europese landen, kunstverslaggeving in West-Europa en de VS, de beleving van *The Lord of the Rings* wereldwijd en inmiddels ook naar hoe naar schoonheid wordt gekeken in Nederland, Frankrijk, Italië, Polen, het Verenigd Koninkrijk en Turkije.⁴ Conclusie: de cultuurverschillen binnen westerse landen zijn groter dan tussen westerse landen en opleidingsniveau is steevast een belangrijke voorspellende factor.

Ook het SCP heeft al in enkele publicaties de verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden in beeld gebracht. Ze deed dat uitgebreid in de 2011-editie van *De sociale staat van Nederland* en herhaalde die exercitie in zijn meest recente *Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Daarbij laat het planbureau zien dat er belangrijke materiële en fysieke verschillen tussen hoger- en lager opgeleiden bestaan. De eersten zijn minder vaak werkloos, verdienen aanzienlijk meer, leven langer en vooral ook veel langer in goede gezondheid, hebben meer vertrouwen in hun medemens en instituties, participeren meer in politiek en maatschappij en hebben daarom ook meer invloed.⁵

1.2 Een politiek vraagstuk?

Giselinde Kuipers was er met haar humoronderzoek vroeg bij, maar inmiddels staat de nieuwe tegenstelling prominent op de wetenschappelijke onderzoeksa-genda. Het SCP neemt sinds vele jaren standaard opleidingsniveau op in haar enquêtes om te bezien of het een voorspellende factor is voor het standpunt dat een respondent inneemt.⁶ Na Kuipers volgden onder meer de cultuursocio-logen Dick Houtman, Peter Achterberg en Anton Derks met hun *Farewell to the leftist Working Class* (2008) waarin zij betogen dat niet meer het onderscheid arbeid versus kapitaal het stemgedrag van de 'working-class' bepaalt maar culturele verschillen waarbij opleidingsniveau een belangrijke rol speelt, en de genoemde bestuurskundigen Bovens en Wille met hun *Diplomademocratie* (2011). De KNAW heeft sociale ongelijkheid waaronder opleidingsniveau opgenomen in haar top vijftig van meest urgente onderzoeksthema's van deze tijd.⁷ Op de meerjarenagenda van de WRR neemt het thema 'maatschappelijke scheidslijnen' eveneens een prominente plaats in.⁸

Politieke strategen weten inmiddels dat onder meer opleidingsniveau een belangrijke voorspellende factor is voor stemgedrag die zij dan ook naar hartenlust gebruiken bij hun strategiebepaling bij verkiezingscampagnes. Het

4 | Kuipers 2010

5 | SCP 2014

6 | Zie bijvoorbeeld SCP 2011

7 | KNAW 2011, pag. 100/101

8 | Zie <http://www.wrr.nl/bureau/staf/article/maatschappelijke-scheidslijnen/>

thema is echter nog weinig geduid als politiek vraagstuk waar een oplossing voor moet komen. In het maatschappelijke en vooral het politieke debat is het in tegenstelling tot de wetenschap betrekkelijk stil gebleven rond dit thema. Op het terrein van de inkomens- en vermogensongelijkheid deden zich na de verschijning van Thomas Piketty's magnum opus *Capital* wel de voorspelbare politieke schermutselingen voor waarin zowel linkse als rechtse partijen hun bekende stokpaardjes bereden in het even voorspelbare debat over belasting, lastendruk en herverdeling. Maar deze financieel-economische tegenstelling blijkt niet (geheel) dezelfde als het sociaal-maatschappelijke onderscheid tussen laag en hoog opgeleide mensen.

Wanneer de wetenschap een kwestie als een relevant maatschappelijk vraagstuk duidt, kan de politiek dat niet zomaar negeren. Daarbij past de politiek wel zorgvuldigheid omdat het aanwijzen van een vraagstuk tot politiek probleem als vanzelf een probleem kan creëren, zoals ook de WRR opmerkt. Die noemt als een kerntaak van de politiek de aanwezige variëteit in meningen, verdeeldheid en conflict niet te verhullen maar te articuleren, zodat politieke bewerking mogelijk wordt. Maar alertheid is vereist, want: "Op een gegeven moment kan articulatie van verschil echter overgaan in constructie van verschil."⁹

Aldus ligt de vraag voor wat er nu precies aan de hand is. Loopt opleidingsniveau als een nieuwe scheidslijn door de Nederlandse samenleving? Of speelt er iets anders en zo ja, wat dan precies en wat zijn daarvan de oorzaken? Als we dat precies hebben geanalyseerd kunnen we de vraag beantwoorden of er ook sprake is van een maatschappelijk én politiek vraagstuk. Pas daarna kunnen eventuele beleidsoplossingen worden geformuleerd.

1.3 Verschil mag er zijn!

De vraag of iets een maatschappelijk vraagstuk is dat een politieke interventie vereist, is een politieke en daarmee niet een waardenvrije vraag. De ideologische bril waarmee je naar de werkelijkheid kijkt, bepaalt of je iets als een probleem duidt. De tegenstelling tussen hoog- en laagopgeleiden gaat feitelijk over de vraag in hoeverre je binnen een samenleving verschillen tussen mensen wilt accepteren. Vanuit haar mensbeeld draagt de christendemocratie uit dat ieder mens uniek en van waarde is. En de uniciteit van mensen zit in wat hen van elkaar doet verschillen. In *Mens, waar ben je?* formuleerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het zo: "We herkennen onze wederzijdse humaniteit juist in onze verschillen, in onze individualiteit, in onze geschiedenis. Onze identiteit ligt niet in onze universaliteit, maar in onze particulariteit."¹⁰

9 | Bovens, Dekker en Tiemeijer 2014, pag. 27

10 | Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2011, pag. 67

Ieder mens telt en dus mogen onze verschillen er zijn en worden gezien. Niet één type mens moet de maat van alle dingen zijn, maar juist de mens in al zijn verschillende gedaanten. Diversiteit maakt een samenleving veerkrachtiger, creatiever en sterker. Een gemeenschap heeft niets aan mensen die allemaal op elkaar lijken, in hetzelfde goed zijn of van hetzelfde onderwerp veel afweten. Een voetbalteam heeft spelers nodig die goed kunnen verdedigen, voorzetten kunnen geven en scoren. In die diversiteit zit de kracht van een team; een voetbalelftal met alleen Ronaldo's of Messi's wordt geen kampioen. Dat is niet anders met grotere gemeenschappen, zoals een samenleving. Die heeft mensen nodig die kunnen ondernemen, zorgen, onderwijzen, besturen, richting geven, volgen, ontdekken, ontwikkelen, uitvoeren, dwarsliggen, inspireren, luisteren, spreken, meevoelen en doorpakken.

De christendemocratie heeft dan ook geen verwantschap met een streven naar gelijkheid als doel op zich. Dijkman c.s. schrijven in een themanummer van CDV over 'De last van gelijkheid': "Met een fervent streven naar gelijkheid verdwijnt (...) de waardering voor de ander om wie hij is, met datgene wat hem ten diepste eigen of heilig is."¹¹ Om vervolgens te concluderen dat daarom 'gelijkwaardigheid' de christendemocratie veel beter past. In de verwijzing naar de menselijke waardigheid die in deze term ligt besloten, vinden we impliciet de erkenning van de schoonheid van het verschil. Want: "We ontleen onze waardigheid vooral aan wat ons onderscheidt van anderen, wat ons bijzonder maakt."¹²

Een christendemocraat zal daarom in zijn politiek niet proberen de verschillen ongedaan te maken, wel om mensen met hun verschillende eigenschappen, vaardigheden en kennis gelijk te waarderen. Let wel: het begrip waarderen heeft hier uiteraard een veel bredere betekenis dan de uitdrukking van die waarde in een geldelijk bedrag. Dat kan er een onderdeel van vormen, maar is zeker geen sluitstuk. Het is die brede betekenis van waarde en de waardigheid van de mens die maakt dat de christendemocratie zich ook verzet tegen de economisering van de samenleving waarbij mensen en hun werk en inzet worden uitgedrukt in wat het kost en oplevert in plaats van wat het waard is.¹³

Juist omdat mensen zo verschillend zijn, is hun bijdrage voor de gemeenschap zo belangrijk. Als christendemocratische politiek dan toch probeert gelijkheid te creëren, is het om een gelijk speelveld te creëren om juist zo de uniciteit en waarde van mensen beter tot hun recht te laten komen. Op die manier worden zij in de gelegenheid gesteld om het appel dat op hen wordt gedaan te beantwoorden. Nogmaals een citaat uit *Mens waar ben je?*: "Zonder (...) verschillen zouden mensen (...) niet uniek zijn en geen persoonlijkheid ontwikkelen. Om die reden moet er (...) verscheidenheid kunnen zijn. Daarom

11 | Dijkman e.a. 2011, pag. 31

12 | Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2011, pag. 67

13 | Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2015

moet gelijkheid ook niet het doel van overheidshandelen zijn. Integendeel: gelijke behandeling van overheidswege blijkt een voorwaarde te zijn voor een maatschappelijke ruimte die mensen in staat stelt om verantwoordelijkheid te dragen, om naar eigen inzichten te leven en om zich geestelijk, moreel en emotioneel te ontwikkelen.”¹⁴

Als we dit inzicht vertalen naar de tegenstelling tussen hoog en laag opgeleiden, dan zal de christendemocratie niet proberen iedereen het hoger onderwijs binnen te loodsen om iedereen zo veel mogelijk gelijk te maken en op die manier verschillen op te heffen. Vanuit de Bijbelse visie dat ieder mens unieke waarde heeft, is de plantsoenmedewerker net zo waardevol als de burgemeester, en de receptionist als de directeur. De toelaatbaarheid van het verschil ligt echter ook besloten in diezelfde gelijkwaardigheid: wanneer verschillen verworden tot tegenstellingen die leiden tot ongelijkwaardigheid en daarmee de menselijke waardigheid en de noodzakelijke maatschappelijke ruimte voor mensen om verantwoordelijkheid te dragen aantasten, is politieke actie vereist.

1.4 Aanpak en leeswijzer

Het volgende hoofdstuk geeft eerst een overzicht van de feiten. Daaruit blijkt dat divers wetenschappelijk onderzoek laat zien dat op tal van terreinen, zoals politiek, sociaal-economisch, sociaal-maatschappelijk en gezondheid, aanzienlijke verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden bestaan. Hoofdstuk 3 laat vervolgens zien dat opleidingsniveau in deze wel de voorspellende maar niet de verklarende factor is. De beschikbaarheid van persoonlijk, sociaal, cultureel en economisch kapitaal is doorslaggevend. Bovendien bestaan naast de maatschappelijke tegenstellingen ook een sociaal-cultureel geschil over de visie op het goede samenleven. Hoofdstuk 4 zoomt vervolgens in op de oorzaken en laat onder meer zien dat de bestaande groepen in de samenleving die zo verschillend denken over het goede samenleven elkaar niet meer ontmoeten. Er is - kortom - geen publieke sfeer waar mensen hun botsende visies kunnen bespreken en daarmee hun geschil kunnen pacificeren. Het maatschappelijke cement dreigt teloor te gaan. Hoofdstuk 5 stelt vervolgens de vraag of hier sprake is van een politiek vraagstuk. Het antwoord luidt: ja, de gelijkwaardigheid tussen mensen en de sociale cohesie in de samenleving wordt door de tegenstellingen en het onderliggende culturele geschil aangetast en noopt daarom tot politieke actie. Hoofdstuk 6 zal daarop betogen dat er drie grote politieke opgaven liggen: tegenstellingen *overbruggen*, de verschillen tussen de vaardigheden, ambities en capaciteiten van mensen herwaarderen en ten slotte mensen toerusten. Deze studie sluit af met een samenvatting en conclusie in hoofdstuk 7.

14 | Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2011, pag. 65

2 | Een nieuwe tegenstelling?

2.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk is opgemerkt dat nieuwe tegenstellingen in het algemeen en die tussen hoger- en lager opgeleiden in het bijzonder inmiddels nadrukkelijk de aandacht hebben van de sociale wetenschappen. Dit hoofdstuk beoogt een beknopt overzicht te geven van de inzichten die divers wetenschappelijk onderzoek naar de verschillen tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus inmiddels hebben opgeleverd. Daarbij kijken we naar politieke participatie en invloed, sociaaleconomische positie, zelfvertrouwen en de participatiesamenleving, en gezondheidsverschillen. Dit hoofdstuk sluit af met een paragraaf waarin de conclusie wordt getrokken dat opleidingsniveau een onderscheidend criterium is voor tal van maatschappelijke tegenstellingen.

2.2 Verschillen in politieke participatie en invloed

Nederland heeft jarenlang te boek gestaan als een zogenoemde *high trust society*, omdat Nederlanders internationaal gezien een bovengemiddeld vertrouwen hebben in de democratie, de rechtsstaat en de daarbij behorende instituties.¹⁵ Dat predicaat is Nederland kwijt geraakt omdat het vertrouwen in de politiek de laatste jaren is afgenomen. Vooral in 2013 zijn de vertrouwenscijfers voor de politiek gedaald; in 2014 vond enige stabilisatie plaats, maar dan wel op een voor Nederland ongewoon laag niveau. Ons land lijkt een gewoon land geworden met een gemiddeld vertrouwen (of wantrouwen) in de politiek.¹⁶

De Utrechtse bestuurskundige Mark Bovens en zijn Leidse collega Anchrit Wille hebben in hun onderzoeken echter aangetoond dat de hoopgevende vertrouwenscijfers van Nederland sterk positief worden bijgekleurd door het hoge vertrouwen dat hoger opgeleiden in politiek, democratie en rechtstaat hebben.¹⁷ Wanneer we de mensen met een WO en HBO-opleiding in de onderzoeksgegevens scheiden van de mensen met een middelbare of lage opleiding, blijkt het politieke vertrouwen onder een meerderheid van de bevolking aanzienlijk lager uit te vallen. Hoewel het aandeel mensen met een hoger opleidingsniveau al jaren stijgt, vormen mensen met een middelbare of lage opleiding nog steeds een duidelijke meerderheid in de Nederlandse samenleving.

Bovens en Wille komen in hun *Diplomademocratie* tot de conclusie dat eerder sprake is van een sociale (en riskante) kloof tussen burgers onderling dan een kloof tussen burgers en politiek. Hoger opgeleiden blijken veel vaker actief te participeren: zij gaan in relatief grotere getale naar de stembus dan middelbaar en lager opgeleiden en weten gemakkelijker de weg naar het gemeentehuis of de Tweede Kamer te vinden om hun zorgen of ideeën op de

15 | Zie bijvoorbeeld Raad voor het openbaar bestuur 2010, pag. 12. e.v.

16 | Zie SCP, Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2014|1

17 | Bovens en Wille 2011

politieke agenda te krijgen. Bovendien zijn de leden van politieke partijen overwegend hoogopgeleid en dat is de vijver waaruit politieke partijen hun volksvertegenwoordigers en bestuurders vissen. En dus bestaan onze gemeenteraden, Provinciale Staten, Tweede en Eerste Kamer, regering en colleges van Gedeputeerde Staten en burgemeester en wethouders voornamelijk uit mensen met een hoger onderwijs- en universitair diploma op zak.

Plato zou op basis van deze cijfers met voldoening kunnen vaststellen dat Nederland wordt geregeerd door koning-filosofen, zoals hij meer dan twee millennia geleden al in zijn *Politeia* bepleitte. Bovens en Wille willen daar echter niets van weten. Ze geven tal van redenen waarom de dominantie der gediplomeerden niet iets is om je over te verheugen. Een diplomademocratie heeft namelijk – in de eerste plaats – tot gevolg dat lager opgeleiden veel minder goed worden gerepresenteerd: “De stem van hoger opgeleiden legt meer gewicht in de schaal bij verkiezingen, ze klinkt veel luider bij allerlei vormen van inspraak en belangenbehartiging en ze is allesbepalend in Kamer en kabinet.”¹⁸

De ondervertegenwoordiging van lager opgeleiden kan – in de tweede plaats – een probleem vormen, omdat hoger en lager opgeleiden andere onderwerpen belangrijk vinden. De eersten vinden de gezondheidszorg een belangrijk thema, net als de kwaliteit van het onderwijs. Lager opgeleiden zien liever dat de politiek meer aandacht besteedt aan de aanpak van criminaliteit en de kosten van levensonderhoud. Een meritocratie kan aldus tot gevolg hebben dat onderwerpen waar lager opgeleiden belang aan hechten minder snel op de politieke agenda komen.

Opmerkelijk is dat mensen zelf aangeven dat sprake is van een tegenstelling tussen bevolkingsgroepen met verschillende opleidingsniveaus. De stelling dat ‘de mening van hogeropgeleiden te veel doorklinkt in de politiek’ kreeg bijval van 68 procent van de ondervraagden, 79 procent van de lager en 46 procent van de hoger opgeleiden. De tegenhanger van deze stelling, ‘de mening van lager opgeleiden klinkt te weinig door in de politiek’, werd gesteund door 58, procent van de respondenten, 75 procent van de lager en 38 van de hoger opgeleiden. Het SCP concludeert: “Deze bevindingen wijzen al met al op een serieus probleem van lager opgeleiden die zich onvoldoende vertegenwoordigd voelen in de politiek.”¹⁹

Motivaction verbreedde het onderzoek naar de mate waarin mensen vertrouwen hebben in politiek en bestuur naar burgerschapsstijlen. Zogenoemde ‘Buitenstaanders’ en ‘Pragmatici’ zijn volgens Motivaction mensen die weinig vertrouwen in politiek en overheid hebben. ‘Plichtsgetrouwen’ en ‘Verantwoordelijken’ voelen zich daarentegen wel betrokken bij de samenleving, de democratie en de politiek. Opleidingsniveau is daarbij één van de variabelen die een

18 | Bovens en Wille 2011, pag. 88

19 | SCP 2011, pag. 73, 74

burgerschapstijl duiden. Buitenstaanders en Plichtsgetrouwen zijn laag tot middelbaar opgeleid, Pragmatici en Verantwoordelijken middelbaar tot hoog. Dat laat zien dat er ook onder hogeropgeleiden een groep bestaat (Pragmatici) die weinig vertrouwen in de politiek heeft. Pragmatici hebben in vergelijking tot de vaak lager opgeleide Buitenstaanders wel als voordeel dat zij de weg naar politiek en bestuur weten te vinden als zich wat hen betreft een kwestie voordoet die om een interventie vraagt. De politieke betrokkenheid is aldus niet per definitie te duiden in termen van opleidingsniveau, politieke invloed daarentegen is dat wel.²⁰

Samengevat kan worden gesteld dat opleidingsniveau een belangrijke voorspellende variabele is voor politieke participatie. Hoger opgeleiden domineren onze democratische instituties. Bovendien kennen zij beter de weg naar het gemeentehuis of de Haagse burelen om hun zienswijze over te brengen op de momenten dat dat belangrijk voor hen is. Daarnaast blijken hoger opgeleiden andere onderwerpen belangrijk te vinden dan lager opgeleiden en nemen zij andere standpunten in op de zelfde onderwerpen. Ten slotte ervaren vooral lager opgeleiden zelf dat aan hun oordeel minder politiek gewicht wordt toegekend dan dat van hoger opgeleiden. Kortom: de representatie van lager opgeleiden in ons politiek bestel laat te wensen over.

2.3 Sociaaleconomische verschillen

Het is niet onwaarschijnlijk dat er een verband bestaat tussen enerzijds verschillen in sociaal-economische posities en kansen en anderzijds politiek(e) (zelf-)vertrouwen en preferenties. De Zwitserse politicoloog Hanspeter Kriesi deed daar uitgebreid onderzoek naar en duidt een culturele politieke tegenstelling op basis van "een nieuwe structurele scheidslijn tussen wat we 'globaliseringswinnaars' en 'globaliseringsverliezers' kunnen noemen".²¹ Drie vormen van concurrentie maken dat met name lager opgeleiden tot de verliezers behoren van open grenzen en een kleiner wordende wereld, terwijl het hoger opgeleiden tot de winnaars heeft gemaakt. De eerste is economische concurrentie. Liberalisering van financiële markten en de internationalisering van productieprocessen hebben volgens Kriesi vooral de baanzekerheid en inkomenspositie van lager opgeleiden aangetast. Culturele concurrentie is de tweede vorm, die stelt dat de komst van immigranten met een andere culturele achtergrond een aantasting kunnen vormen voor levensstijl, dagelijkse gewoontes en collectieve identiteit van de oorspronkelijke bevolking. Politieke concurrentie betekent dat open grenzen de nationale politieke instituties verzwakken wat voor mensen

20 | WRR 2005, pag. 152 e.v.; Boogers 2007, pag. 32

21 | Zie voor een uitgebreide rapportage van deze scheidslijn: Kriesi e.a. 2008. Voor dit rapport is geput uit: Kriesi 2014.

die zich sterk identificeren met hun nationale gemeenschap als bedreigend kan worden ervaren. Kriesi merkt op dat nieuwe politieke partijen die voor de verliezers van de globalisering opkomen, vaak de negatieve gevolgen van economische concurrentie herdefiniëren in culturele termen.²²

Het is goed die laatste constatering in gedachten te houden wanneer De Koster en Van der Waal in een gezamenlijke bundel van de WRR en het SCP aantonen dat de theorie van economische competitie op basis van onderzoek geen stand houdt. Zij betogen dat eerder het bezit of de afwezigheid van cultureel kapitaal verklaart hoe je tegen open grenzen en de komst van immigranten aankijkt. Hoger opgeleiden bezitten volgens deze verklaring veel cultureel kapitaal en dat maakt dat zij andere gewoonten en gebruiken “als sociaal geconstrueerd en arbitrair, en dus als radicaal verschillend van een door de natuur ingegeven orde” zien waardoor “zij weinig afwijzend tegenover andere patronen van denken, voelen en handelen dan die van henzelf, en dus welwillend tegenover culturele diversiteit in het algemeen en immigranten in het bijzonder (staan)”.²³ Lager opgeleiden hebben daarentegen weinig cultureel kapitaal waardoor zij “sterker geneigd zijn andere denkwijzen en gedragingen als illegitieme afwijkingen van de natuurlijke orde der dingen te beschouwen, en daardoor als onacceptabel.”

Of het nu economische dan wel culturele en politieke concurrentie is die maakt dat lager opgeleiden zich vaker herkennen in kritische politieke standpunten over Europese integratie, globalisering en immigratie is minder relevant om vast te kunnen stellen of opleidingsniveau sociaal-economische verschillen kunnen verklaren. Kriesi stelt in ieder geval dat lager opgeleiden zwaar zijn getroffen door de veranderde economische context in Westerse landen. Onderzoek van het SCP bevestigt de kwetsbare positie van lager opgeleiden. In 2011 nam het SCP verschillen in opleidingsniveau als één van de variabelen waarnaar het specifiek onderzoek deed voor de tweejaarlijkse uitgave van *De sociale staat van Nederland*. Daaruit blijkt dat op tal van sociaal-economische indicatoren lager opgeleiden het moeilijker hebben. In 2011 bleek in de eerste plaats dat de koopkrachtstijging van lager opgeleiden aanzienlijk achterbleef bij die van hoger opgeleiden.²⁴ Verder is het werkloosheidspercentage onder lager opgeleiden meer dan twee keer zo hoog als bij hoger opgeleiden. En van laagopgeleiden hoort minder dan de helft bij de werkzame beroepsbevolking, terwijl dat bij hoogopgeleiden de tachtig procent overschrijdt.²⁵

Het recente *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* van het SCP voegt daar nieuwe gegevens aan toe.²⁶ In de eerste plaats constateert deze studie dat het percentage vmbo- en mbo-banen in de werkgelegenheid tussen 1996 en 2008

22 | Kriesi 2014, pag. 60-62

23 | De Koster en Van der Waal 2014, pag. 172

24 | SCP 2011, pag. 128

25 | Idem, pag. 135.

26 | Herweijer en Josten 2014, pag. 81-83

daalde, terwijl dat van hooggeschoold werk steeg. (Ongeschoold werk bleef gelijk.) Het absolute aantal banen voor lager en middelbaar opgeleiden bleef constant en steeg zelfs maar omdat het aantal banen voor hoger opgeleiden sneller groeide, nam hun aandeel wel af. Na het uitbreken van de financieel-economische crisis daalde het aantal (v)mbo-banen en ongeschoolde banen, terwijl de hoeveelheid werk voor hoog opgeleiden na 2008 gewoon doorsteeg.

Met bovengenoemde gegevens in het achterhoofd verbaast het niet dat de werkloosheid onder hoogopgeleiden sinds het crisisjaar 2008 minder snel toenam dan onder laag en middelbaar opgeleiden. Vooral het verschil tussen hoog en middelbaar opgeleid werd groter. Het SCP verwijst naar tal van internationale studies en auteurs die de verwachting hebben dat in de nabije toekomst dat verschil verder zal toenemen door de voortschrijdende automatisering en robotisering die maakt dat computers en robots met name industrieel en administratief werk op middelbaar niveau kunnen gaan overnemen.

Ten slotte constateert het SCP dat hoger opgeleiden tussen 1996 en 2002 hun voorsprong in uurloon zagen toenemen in vergelijking tot middelbaar en lager opgeleiden. In deze eeuw zette die stijging van het uurloon van hoger opgeleiden nog wel door maar in een lager tempo. Dit sluit aan bij een zogenoemde *policybrief* over inkomensongelijkheid van het Centraal Planbureau uit 2012 waarin de hoofdconclusie luidt dat hogeropgeleiden een steeds groter deel van de taart van het totale inkomen in Nederland krijgen toebedeeld. Hoewel het aanbod van hoogopgeleiden in deze eeuw verder is gestegen, blijkt de vraag nog harder te zijn toegenomen. Het gevolg is dat door hun relatieve schaarste hun inkomens verder toenamen. Het inkomensverschil tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus is daarmee verder toegenomen.²⁷

De al enige jaren lopende discussie naar de (sociaaleconomische) positie van lager opgeleiden in vergelijking tot hoger opgeleiden mag niet gelijk worden gesteld met het debat dat de Franse econoom Thomas Piketty heeft geëntameerd met zijn studie naar inkomens- en vermogensongelijkheid in tal van Westerse landen. Aan de hand van een overweldigende hoeveelheid data betoogt hij dat het vermogen van mensen sneller stijgt dan het inkomen van mensen. Dat betekent dat mensen die in het bezit zijn van kapitaal steeds rijker worden, terwijl mensen zonder kapitaal die achterstand niet kunnen inhalen door inkomen te verwerven via werk. Piketty constateert aldus een toename van de financiële ongelijkheid.²⁸

De WRR-studie *Hoe ongelijk is Nederland*²⁹ heeft onderzocht in hoeverre ook in Nederland sprake is van de door Piketty beschreven situatie. De met enige mitsen en maren omklede conclusie luidt daarin dat in Nederland zowel

27 | CPB 2012, pag. 3, 7-9 en 12-16

28 | Piketty 2014

29 | Kremer, Bovens, Schrijvers en Went 2014

de inkomensongelijkheid³⁰ als ook de vermogensongelijkheid is toegenomen³¹. Deze bundel met verkenningen heeft stevige kritiek te verduren gekregen. Zo bekritiseerde Matthijs Bouman de gekozen afbakening van het armste en rijkste deciel die maakt dat de WRR geheel in tegenstelling tot het Centraal Bureau voor de Statistiek³² tot de conclusie komt dat sprake is van toenevende inkomensverschillen.³³ Oud-staatssecretaris Willem Vermeend doet de WRR-bundel af als “een slecht rapport” en “een puur politiek stuk”.³⁴

Bovendien staan tegenover de onderzoeksgegevens van de WRR ook de conclusies van andere onderzoekers die stellen dat Piketty's conclusie dat de allerrijksten steeds rijker worden voor de Nederlandse situatie niet opgaat. Zo concluderen Caminada c.s. dat het aandeel dat de top 0,1%, 1% en de top 5% afdragen aan inkomensheffingen in de periode 1990-2012 gelijk is gebleven. Ze stellen tegelijk wel vast dat het aandeel van de top 10% in de totale belastingafdracht wel significant is gestegen naar in totaal een derde van het totaal in 2012.³⁵

Het SCP stelt dat de these van Piketty voor Nederland in ieder geval niet opgaat. De totale inkomensongelijkheid zou in Nederland sinds de eeuwwisseling niet fors zijn veranderd. Daar komt bij dat de inkomensongelijkheid in ons land naar internationale maatstaven gering blijkt te zijn. Ook de centrale veronderstelling (en vrees) van Piketty dat groeiende vermogensverschillen in de eenentwintigste eeuw onvermijdelijk zijn en sterk bepalend worden voor de kansen van mensen op andere levensvlakken, blijkt voor Nederland niet op te gaan. Mensen hebben in Nederland op zich ook geen bezwaren tegen verschillen in inkomen, zolang die verschillen maar niet leiden tot privileges voor betere zorg of onderwijs of meer politieke invloed.³⁶

Los van de vraag of de berekeningen en definities adequaat zijn, is het belangrijk te constateren dat de vermogenden niet altijd hoger opgeleid zijn en hoger opgeleiden zeker niet per definitie vermogend³⁷. Tegelijk is het aannemelijk dat hoger opgeleiden eerder de kans krijgen om geld te sparen en daarmee (een klein) vermogen op te bouwen. De kwestie die Piketty aansnijdt is voor dit betoog relevant als hij constateert dat alleen met het bezit van vermogen iemands welvaart verder kan toenemen, terwijl het verwerven van kapitaal via

30 | Salverda 2014

31 | Van Bavel 2014

32 | Zie <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/inkomen-bestedingen/publicaties/artikelen/archief/2014/2014-036-pb.htm>

33 | Zie Matthijs Bouman, *Inkomens worden niet ongelijker*, in: Financieel Dagblad, 14 juni 2014

34 | Zie Willem Vermeend in interview met Trouw Letter & Geest, 'Piketty is een doemdenker', 1 november 2014

35 | Caminada c.s. 2015

36 | Soede, Hoff en Kullberg 2014, pag. 134-135 en Vrooman, Gijsberts en Boelhouwer 2014, pag. 338-340

37 | Zie ook Nelleke Noordervliet, 'Het wordt steeds drukker aan de top', in: *Trouw*, 8 november 2014

een inkomen met een baan steeds moeilijker wordt. Dat maakt vooral de positie van mensen met een middelbare en lagere opleiding kwetsbaar.

Al met al kunnen we de conclusie niet negeren dat lager opgeleiden het op sociaal-economisch terrein zwaarder te verduren hebben dan hoger opgeleiden. De inkomensverschillen tussen beide groepen zijn groter geworden en lager opgeleiden hebben meer kans om werkloos te worden.

2.4 Zelfvertrouwen en de participatiesamenleving

Hierboven lieten we al zien dat lager opgeleiden aanzienlijk minder politiek (zelf-)vertrouwen hebben dan hoger opgeleiden. Maar het wantrouwen is breder dan de politiek alleen: lager opgeleiden blijken minder vertrouwen in de rechtspraak te hebben, voelen zich eerder tekort gedaan door de overheid en hebben meer sympathie voor sterke leiders. De onderzoekers verklaren die verschillen vooral doordat lageropgeleiden minder dan hoogopgeleiden het gevoel hebben grip te hebben op hun eigen leven waardoor ze minder (zelf-)vertrouwen hebben in instituties en zich kwetsbaarder voelen in een globaliserende wereld en multiculturele samenleving.³⁸ Hogeropgeleiden blijken bovendien optimistischer over de toekomst dan lager opgeleiden en dat verschil neemt na een daling tussen 2008 en 2011 weer toe sinds 2012.

Het tweede kabinet-Rutte signaleerde in zijn troonrede van 2013 een verschuiving van verzorgingsstaat naar participatiemaatschappij. Mensen met weinig zelfvertrouwen zijn niet bijster enthousiast over deze ontwikkeling, en dat zijn meestal mensen met een lager opleidingsniveau. In zijn *Sociaal en Cultureel Rapport* van 2012 laat het SCP zien dat mensen met weinig zelfvertrouwen (mensen die niet instemmen met de stelling 'Ik heb veel vertrouwen in mijn capaciteiten') niet staan te springen om 'zelf meer verantwoordelijkheid' te nemen. Hoger opgeleiden zien 'meer eigen verantwoordelijkheid' wel zitten.³⁹ Ten slotte is het belangrijk hier te vermelden dat de Nederlandse samenleving zich bewust is van verschillen tussen laag en hoog opgeleide Nederlanders. Van alle tegenstellingen die mensen zelf in de samenleving zien, hebben de respondenten van het SCP die tussen lager en hoger opgeleiden het meest aangekruist (65 procent). Daar waar het onderscheid tussen rijk en arm sinds 1987 een daling laat zien (64 procent in 2012), zit dat op basis van opleidingsniveau in de lift. Het is daarbij belangrijk de nuance aan te brengen dat mensen het onderscheid tussen hoog en laagopgeleid wel als tegenstelling, maar niet als conflict duiden.⁴⁰

38 | SCP 2011, pag. 71 e.v.

39 | SCP 2012, pag. 277 e.v.

40 | SCP 2013, hoofdstuk 3 en SCP 2014, pag. 21-22

2.5 Gezondheid

De verschillen tussen lager en hogeropgeleiden met betrekking tot gezondheid zijn - neutraal gezegd - evident en - meer normatief gesproken - schrijnend. De totale levensverwachting bleef afgelopen jaren stijgen, ook die van lager opgeleiden. Het onderlinge verschil in levensverwachting verandert evenwel niet: iemand met een hoge opleiding leeft gemiddeld zes jaar langer dan iemand met een lage opleiding. Het verschil in *gezonde* levensverwachting - dat wil zeggen een leven in een goed ervaren gezondheid, zonder lichamelijke beperkingen, zonder chronische ziekten en in goede geestelijke gezondheid - is nog groter. Zo leven hoger opgeleiden 18 à 19 jaar langer in een goed ervaren gezondheid en elf jaar langer zonder chronische ziekte.⁴¹ Het zijn vooral lager opgeleiden die hun pensioenleeftijd van 67 jaar niet halen zonder lichamelijke beperking of goed ervaren gezondheid.⁴² Deze cijfers plaatsen het debat over de verhoging van de pensioenleeftijd wel in een perspectief.

Vanuit deze cijfers verbaast het niet dat veel meer lager opgeleiden een chronische ziekte of multimorbiditeit (meer dan één chronische ziekte) hebben. Van de lageropgeleiden ouder dan 25 jaar heeft bijna tachtig procent een chronische ziekte, terwijl dat van hoger opgeleiden maar net iets meer dan veertig procent is. Ruim drie keer zoveel lager opgeleiden hebben multimorbiditeit (47 procent) dan hoger opgeleiden (14 procent). In beide gevallen nemen mensen met een middelbare opleiding op deze indicatoren een middenpositie in. Met alle bovenstaande gegevens in het achterhoofd is het niet vreemd dat lager opgeleiden veel vaker de huisarts bezoeken en vaker naar het ziekenhuis gaan. Onder lageropgeleiden bevinden zich ook bijna twee keer zoveel GGZ-patiënten. Tandartsbezoek blijkt daarentegen meer elitair: van de lager opgeleiden bezoekt zo'n dertig procent jaarlijks de tandarts, tegen zestig procent van de hoger opgeleiden.⁴³

Het grote verschil in levensverwachting, gezonde levensjaren, chronische ziekte en multimorbiditeit is voor een belangrijk deel te verklaren door het verschil in levensstijl. Aanzienlijk meer lager opgeleiden zijn verstokte rokers en drie keer zoveel lager opgeleiden (24 procent) hebben ernstig overgewicht dan lager opgeleiden (8 procent).⁴⁴ Daarnaast stellen Herweijer en Josten in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* dat ook de bijkomende sociaal-economische status grote invloed uitoefent op de gezondheid: hoe hoger de status, des te beter is de gezondheid en hoger de levensverwachting: "Gezondheidsverschillen ontstaan door onder meer een minder gezonde leefstijl en minder gunstige

41 | Herweijer en Josten 2014, pag. 89-90

42 | SCP 2013, pag. 160

43 | Idem, pag. 164

44 | Ib idem

werk- en woonomstandigheden, risicofactoren die bij de lagere sociaaleconomische groepen vaker voorkomen.”⁴⁵

Het Centrum voor Ethiek en Gezondheid publiceerde in 2014 een essay over de vraag in hoeverre de overheid mag interveniëren om een gezonde leefstijl te stimuleren. Het Centrum maakt beleidsmakers daarbij alert op het verschil tussen lager en hoger opgeleiden. De laatsten hebben namelijk een zogenoemde interne handelingsoriëntatie: zij gaan ervan uit dat ze zelf invloed op hun leven hebben. Mensen met een lagere opleiding maken vaker dingen mee waar ze geen vat op hebben, zoals ontslag en schulden en dus hebben zij veel minder het gevoel en de ervaring dat zij controle over hun leven hebben. Dat leidt tot een externe handelingsoriëntatie. Bij leefstijlbeïnvloeding door de overheid wordt de communicatie ingezet op de interne handelingsoriëntatie: jij kunt je leven zelf vormgeven. Een dergelijke boodschap schiet op twee vlakken zijn doel voorbij. Bij laagopgeleiden komt de boodschap niet aan omdat ze die niet herkennen, terwijl het bij hogeropgeleiden irritatie wekt omdat zij vanuit hun interne handelingsoriëntatie denken: waar bemoeit de overheid zich mee.⁴⁶

2.6 Conclusie

Dit hoofdstuk heeft laten zien dat opleidingsniveau een belangrijke voorspelende variabele is op tal van terreinen. Lageropgeleiden hebben minder vertrouwen in de politiek, vinden andere onderwerpen belangrijk en constateren bovendien dat die onderwerpen minder hoog op de politieke agenda staan in onze door hoger opgeleiden gedomineerde democratie. Het leidt tot de conclusie dat de representatie van mensen met een laag opleidingsniveau in onze democratie te wensen over laat. Ook op sociaal-economisch gebied staan lager opgeleiden op achterstand: ze zijn vaker werkloos en hun inkomen is de laatste jaren verder achterop geraakt in vergelijking tot hoogopgeleiden. Verder constateerden we dat laag opgeleiden minder optimistisch zijn over de toekomst, minder (zelf-)vertrouwen hebben en daarom ook kritischer zijn over de participatiemaatschappij. Misschien is wel het meest schrijnend dat mensen met een lagere opleiding gemiddeld zes jaar korter leven en tien tot twintig jaar minder kunnen genieten van een leven in goede gezondheid. De vraag die het bovenstaande overzicht aan onderzoeksgegevens oproept is: is opleidingsniveau ook de oorzaak van deze verschillen?

45 | Herweijer en Josten 2014, pag. 90

46 | Centrum voor Ethiek en Gezondheid 2014, pag. 17 e.v.

3 | De sociale cohesie onder druk

3.1 Inleiding

Opleidingsniveau is voor politiek (zelf-)vertrouwen, gezondheid en sociaal-economische potentie een belangrijke *voorspellende* factor. Maar is het ook de *verklarende* variabele? Anders gezegd: is het opleidingsniveau ook de oorzaak van de verschillen tussen lager en hoger opgeleiden?

In dit hoofdstuk geven we de onderzoeksgegevens meer reliëf: niet opleidingsniveau is de allesbepalende factor, maar het bezit van persoonlijk, economisch, sociaal en cultureel kapitaal (paragraaf 3.2). Die verschillen in kapitaal leiden mede tot grote verschillen in opvattingen over wat goed is voor Nederland; de visies op hoe we goed met elkaar kunnen samenleven liggen sterk uit elkaar (paragraaf 3.3). Zowel voor wat betreft de verschillen in kapitaal als ook de verschillen in de visies op het goede samenleven geldt dat de samenleving wordt opgedeeld door twee tegengestelde groepen met een omvangrijk midden. En dat is de reden om in paragraaf 3.4 uitgebreid stil te staan bij die middengroepen. Daaruit blijkt dat de middenklasse sociaal-economisch wordt uitgehold en in politieke zin raakt versplinterd. Het midden kan daarom niet zijn klassieke rol van samenbindend element in de samenleving vervullen.

De conclusie van dit hoofdstuk (paragraaf 3.6) luidt dat naast maatschappelijke tegenstellingen tevens sprake is van een sociaal-culturele kloof: de opvattingen over het goede samenleven lopen in onze samenleving sterk uiteen. Niet de verschillen in opleidingsniveau blijken het grote probleem, maar de diverse maatschappelijke tegenstellingen, de culturele kloof en het uitgeholde en versplinterde midden die uiteindelijk de sociale cohesie ondermijnen.

3.2 Persoonlijk, economisch, cultureel en sociaal kapitaal

In het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* betoogt het SCP dat niet zozeer het onderwijsniveau de tegenstellingen verklaart, maar het bezit of ontbreken van verschillende vormen van kapitaal. Het SCP onderscheidt er vier. Met *persoonlijk kapitaal* worden tal van persoonlijke eigenschappen onderscheiden die invloed uitoefenen op iemands maatschappelijke positie, zoals lichamelijke gezondheid, zelfvertrouwen en uiterlijke verschijning. Het *economisch kapitaal* vertelt in welke mate mensen beschikken over opleiding, vaardigheden, werk, inkomen en vermogen. In hoeverre mensen over taalvaardigheid, ict-competenties en smaken, voorkeuren en culturele kennis beschikken, bepaalt over hoeveel *cultureel kapitaal* zij beschikken. Ten slotte zegt *het sociaal kapitaal* iets over op hoeveel sociale (familie, vrienden en burens) en instrumentele steun (kapitaalkrachtige en/of invloedrijke mensen) iemand kan rekenen.⁴⁷

Het SCP heeft in een grootscheeps onderzoek het bezit van de verschillende vormen van kapitaal van een representatieve groep respondenten bij

47 | Boelhouwer, Gijsberts en Vrooman 2014, pag. 286-287

elkaar opgeteld en komt op basis daarvan tot een segmentering van de Nederlandse samenleving in zes groepen: de gevestigde bovenlaag, het precariaat, jongere kansrijken, werkende middengroep, comfortabel gepensioneerden en de onzekere werkenden. Daarbij behorende de eerste twee groepen tot de uitersten. De gevestigde bovenlaag bezit in alle opzichten de meeste hoeveelheid kapitaal. Deze groep is hoog opgeleid, heeft een goed inkomen en beschikt over een vermogen. Ze kan terugvallen op een groot sociaal én instrumenteel netwerk. De mensen in deze groep hebben vrijwel altijd een koopwoning die ook nog eens een overwaarde heeft. Het precariaat vormt het tegendeel. Deze groep vormt door het ontbreken van diverse vormen van kapitaal juist de meest kwetsbare groep in onze samenleving. Ze telt voornamelijk laag opgeleiden en mensen met weinig inkomen en vermogen die vrijwel allemaal een woning huren. Ze ontberen een instrumenteel netwerk terwijl hun sociale netwerk beperkt is. De gevestigde bovenlaag en het precariaat beslaan 15 procent van onze samenleving. De overige vier segmenten vormen een omvangrijke middengroep en tellen de overige 70 procent.⁴⁸

De tegenstelling tussen de gevestigde bovenlaag en het precariaat is zo groot dat de onderzoekers van het SCP die twee groepen aanduiden als een sociale klasse. De overige vier groepen krijgen op basis van enkele criteria de mildere benaming van “segment”.⁴⁹ Het SCP wijst daarmee het bestaan van een harde maatschappelijke tweedeling af en komt tot de conclusie dat Nederland een zachte tweedeling binnen zes bevolkingsgroepen kent, met twee sociale klassen aan de uiteinden en vier maatschappelijke segmenten in het midden. Daarmee wil het SCP niet verbloemen dat de Nederlandse samenleving met het precariaat en de onzekere werkenden twee omvangrijke groepen (15 respectievelijk 14 procent) in haar midden heeft die ronduit kwetsbaar zijn. De afstand in kapitaal tussen deze twee groepen en de overige vier is dan ook groot. Het SCP schuwt dan ook niet de aanduiding van “een cesuur in de zedeling” waarbij het precariaat en de onzekere werkenden aan de verkeerde en de overige vier groepen aan de goede kant van de lijn staan.⁵⁰

3.3 Een botsing van ideeën over het goede samenleven

De verschillen in de beschikbaarheid van de diverse soorten kapitaal brengen ook verschillen in waarden en opvattingen met zich mee. Hoofdstuk 2 liet al zien dat lager en hoger opgeleiden andere onderwerpen belangrijk vinden.

48 | Idem, pag. 290-296 en 311-316

49 | Zie voor de onderbouwing van het verschil tussen segment en sociale klasse pagina 297-308 van het hier aangehaalde SCP-rapport. Een nadere verdiepende beschrijving van de zes door het SCP herkende bevolkingsgroepen is voor deze studie niet nodig, maar de lezer wordt zeker aanbevolen kennis te nemen van de uitgebreide en degelijke studie van het SCP.

50 | Idem, pag. 316

Laagopgeleiden zien graag dat de politiek zich bekommert om veiligheid en de kosten voor het dagelijkse levensonderhoud, terwijl hoogopgeleiden onderwijs en gezondheidszorg belangrijke thema's vinden. Maar behalve dat zij andere onderwerpen belangrijk vinden, denken lager en hoger opgeleiden ook verschillend over tal van thema's. Een evident voorbeeld waar de wegen scheiden is de Europese Unie. Bovens en Wille verklaren dat meningsverschil door het verschil in profijt: hoger opgeleiden hebben baat bij de Europese eenwording, terwijl lager opgeleiden daar eerder de nadelen van ondervinden. Door de open grenzen is de arbeidsmarkt van hoger opgeleiden enorm vergroot. Voor lager opgeleiden betekenen die zelfde open grenzen juist een toename van de concurrentie vanuit nieuwe lidstaten als Polen en Roemenië. Dat verschil in ervaring klonk volgens Bovens en Wille in 2005 ook door in het referendum over de Europese grondwet. De kiezers van EU-gezinde partijen zoals het CDA en de PvdA - waarvan de Tweede-Kamerfracties zonder referendum zonder twijfel voor het Grondwettelijke verdrag zouden hebben gestemd - bleken in meerderheid tegen. De hoog opgeleide politici waren totaal verrast over de uitslag; de scepsis bij minder kansrijke mensen over de EU had de bevoorrechte Haagse politici niet bereikt.

De eerdergenoemde studie van de WRR en het SCP stelt dat de geesten in onze samenleving vooral scheiden over de essentiële vraag of Nederland een open en internationaal georiënteerde samenleving moet zijn of juist meer de kracht van de geschiedenis en traditie van Nederland moet koesteren en tegen buitenstaanders moet beschermen.⁵¹ Dat uit zich vooral in verdeeldheid op zogenoemde globaliseringskwesaties zoals Europese integratie, immigratie en een open economie. Daarbij houden opvattingen over deze onderwerpen sterk verband met gevoelens van politiek (zelf-)vertrouwen en wantrouwen en raken ze het vraagstuk van maatschappelijk onbehagen. Mensen met veel vertrouwen staan welwillend ten aanzien van verdere Europese integratie, de komst van immigranten naar Nederland en een open economie, terwijl mensen met een laag politiek vertrouwen hier uiterst kritisch over zijn.⁵²

Het heeft Bovens, Dekker en Tiemeijer er in de zelfde WRR/SCP-bundel toe gebracht om twee sociaal-culturele families te onderscheiden, namelijk *universalisten* en *particularisten*. De eerste familie bestaat hoofdzakelijk uit mensen die redelijk positief staan tegenover open grenzen, andere culturen en het toelaten van immigranten. De leden van de tweede familie wijzen vooral op de nadelen van open grenzen en immigratie.⁵³ De onderzoekers van het SCP constateren daarbij dat mensen met een gesloten houding in deze globaliseringskwesaties vaker van mening zijn "dat de politiek onvoldoende luistert, dat mensen zoals zij geen invloed hebben en politici niet geven om de mening van

51 | Bovens, Dekker en Tiemeijer 2014

52 | Zie Den Ridder, Glas en Dekker 2014, pag. 154-155

53 | Bovens, Dekker en Tiemeijer 2014, pag. 18 e.v.

mensen zoals zij. Ze hebben minder vertrouwen in de politiek. Mensen met een open houding hebben meer politiek (zelf)vertrouwen.”⁵⁴ Overigens geldt ook hier dat deze twee groepen aan de uiteinden van het spectrum staan, maar dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking tot de brede middengroep behoort die “gematigde standpunten inneemt en soms trekjes vertoont van de ene familie en soms van de andere.”⁵⁵

In zijn omvangrijke studie naar het hogere in Nederland vond Gabriël van den Brink eerder al andere woorden voor het genoemde geschil in inzicht. Een klasse van meestal hoogopgeleiden streeft naar een samenleving waar seculiere vrijheidswaarden en ruimte voor zelfexpressie en -ontplooiing domineren. Daar staan mensen tegenover die meer waarde hechten aan traditionele waarden zoals acceptatie van gezag, het koesteren van nationale trots en de bescherming van het huwelijk als belangrijke voorwaarde voor een stabiele samenleving.⁵⁶

Onderzoeksbureau Motivaction heeft met de introductie van acht zogenoemde ‘mentalitymilieus’ aan het begin van deze eeuw een relevante verdieping aangebracht in het geschil in visies op het goede leven.⁵⁷ Wij blijken met elkaar te verschillen in onze waarden, oriëntaties, achtergronden en gedrag. Hoe gaan wij om met autoriteit? Hoe belangrijk vinden wij gemeenschapszin? Staan we open en gastvrij ten aanzien van nieuwkomers en asielzoekers? Staat genieten en ontspannen centraal in ons leven of houden wij oog voor de gevolgen van ons gedrag voor mens en milieu? Voor het overzicht onderscheidt Motivaction twee hoofdstromen: postmodern georiënteerde versus traditioneel ingestelde milieus. De grootste groep onder de postmoderneren is ‘de moderne burgerij’ die net als de zogenoemde ‘gemaksgeoriënteerden’ een grote afstand ervaart tot politiek en overheid, zich bedreigd voelt door globalisering en migratie en op zoek is naar zekerheid en maatschappelijke erkenning. De ‘traditionele burgerij’ is het grootste mentalitymilieu onder de traditionele milieus. De mensen die tot deze categorie behoren zijn plichtsgetrouw en solidair, vertrouwen de overheid en hun medemensen en vormen daarmee “een buffer van maatschappelijk vertrouwen”.⁵⁸

Kortom, naast de scherpe maatschappelijke tegenstelling tussen een omvangrijke groep van bevoorrechten en een bijna evenzo grote groep van kwetsbaren zoals die uit paragraaf 3.2 naar voren komt, is ook sprake van een sociaal-culturele kloof: de meningen over hoe we goed met elkaar moeten samenleven lopen sterk uiteen. En ook daar zien we twee groepen van uitersten, namelijk de particularisten en universalisten, met een omvangrijke middengroep die

54 | Dekker en Den Ridder 2014, pag. 186

55 | Bovens, Dekker en Tiemeijer 2014, pag. 19

56 | Van Ingen, Halman en Dekker pag. 191, 199 en 224

57 | Commissie Toekomst Overheidscommunicatie 2001

58 | Lampert 2008

soms met de ene en dan weer met de andere uiterste groep sympathiseert. De volgende paragraaf staat uitgebreid bij dat midden stil: kan het midden nog het cement van de samenleving zijn?

3.4 De uitholling en versplintering van het midden

De sociaal-culturele kloof is niet zozeer zichtbaar als we naar de uiteinden van het maatschappelijke spectrum kijken waar die tegenstellingen zich manifesteren, maar juist in het midden. Wanneer we de situatie van de middengroepen in ogenschouw nemen zien we twee belangrijke ontwikkelingen: het midden holt sociaal-economisch uit en versplintert op politiek-maatschappelijk vlak.

Laten we beginnen met de sociaal-economische positie van het midden. Daar ligt in de eerste plaats de constatering dat de inkomenspositie van de middenklasse zich afgelopen decennia niet heeft verbeterd. De Jong constateert in een beschouwing over de middeninkomens dat die nauwelijks hebben geprofiteerd van de flinke economische groei van de jaren negentig en nul, de herverdeling via de sociale zekerheid de lagere inkomens en niet de middeninkomens ten goede komt en dat de hogere inkomens profiteren van de herverdeling die uitgaat van de overheidsuitgaven aan onderwijs (studiefinanciering), huisvesting (hypotheekrenteaftrek) en cultuur. De Jong concludeert: “De middeninkomens hebben met name in de jaren negentig moeten inleveren en trekken het minst profijt van de overheid. (...) De democratie legt het af tegen de markt, een markt waar de machtsverdeling eenzijdig ten gunste van de rijkere inkomensgroepen uitvalt en waarin de armere en middeninkomens op verdere afstand worden gezet.”⁵⁹

De Jong betoogt dat de inkomenspositie van de middengroepen veel meer politieke aandacht moet krijgen, omdat een stabiel midden de sociale cohesie in een samenleving ten goede komt. Hij pleit (in 2008!) onder meer voor een meer activerend arbeidsmarktbeleid en een vermindering van de uitgaven die de bovenlaag ten goede komen zoals de hypotheekrenteaftrek.

Komt bovengenoemde bedreiging voor het midden vooral voort uit “verwaarlozing” (De Jong) door overheid en politiek, een tweede bedreiging is exogeen van karakter, namelijk wat inmiddels “de robotisering” is gaan heten. Die zorgt ervoor dat routinematig werk steeds gemakkelijker geautomatiseerd kan worden. In de Verenigde Staten werd deze ontwikkeling al halverwege het vorige decennium opgemerkt⁶⁰, maar het maatschappelijke en politieke debat hierover heeft pas een vlucht genomen nadat *The Economist* er in het voorjaar van 2014 over schreef.⁶¹ Het CPB berichtte echter al in 2012 dat een “deel van het werk dat traditioneel door werknemers in het middensegment van de

59 | De Jong 2008, pag. 202 en 203

60 | Autor, Katz en Kearney 2006

61 | The Economist, 29 maart 2014, Rise of the Robots

arbeidsmarkt en in de dienstensector werd gedaan, de afgelopen jaren is geautomatiseerd of verplaatst naar het buitenland. Daar waar in de jaren zeventig en tachtig vooral laaggeschoold en relatief zwaar werk is verdwenen door verplaatsing of mechanisering, gaat het in het afgelopen decennium vooral om werkzaamheden die te maken hebben met boekhouden, het bewaken van processen, het beoordelen van producten, en het maken van berekeningen. Ook banen bij banken en andere instellingen die direct klantcontact vergen, worden nu veelal door contact via het internet vervangen. Daarmee lijkt de arbeidsmarktpositie van werknemers met een gemiddelde opleiding onder druk te staan.”⁶²

De uitholling van de arbeidsmarktpositie van middelbaar opgeleiden heeft enerzijds tot gevolg dat een deel van hen naar boven reikt door met een aanvullende opleiding een hoger opleidingsniveau te bereiken, terwijl een ander deel aan de onderkant van de arbeidsmarkt de concurrentie aangaat met lager opgeleiden. “Het wordt druk aan de onderkant als de middengroep afglijdt, waardoor lonen onder druk komen te staan”, constateert het CPB.⁶³ Tegelijk ziet het CPB ook dat de vraag naar laaggeschoolden tegelijk met de vraag naar hogeropgeleiden toeneemt, vooral op het vlak van de persoonlijke dienstverlening.

Minister Asscher van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (PvdA) zette een halfjaar na het eerste artikel in *The Economist* de robotisering op de Nederlandse politieke agenda in een lezing op een door hem zelf georganiseerd symposium over dit thema. In een brief aan de Tweede Kamer zet hij de benarde positie van de middengroepen nader uiteen: de routinematige taken van middelbaar opgeleiden kunnen worden geautomatiseerd, terwijl de takenpakketten aan de onderkant en bovenkant van de arbeidsmarkt juist complementair zijn aan technologie omdat zij (nog) niet te automatiseren capaciteiten vereisen, zoals creativiteit, of wel fysieke aanwezigheid en contact met mensen, zoals schoonmaak en verzorging.⁶⁴ Overigens wil Asscher niet te somber doen over deze ontwikkelingen. Met een verwijzing naar het verleden stelt hij dat technologische vernieuwing eerder leidde tot het verdwijnen maar ook de introductie van nieuwe banen. Tegelijk moet de bewindsman in zijn brief aan de Kamer constateren dat vooral mensen op MBO-niveau 2 en 3 in de verdrukking dreigen te komen.

Uit bovenstaande rijst een urgente vraag op: welke invloed hebben de sociaal-economische middelpuntvliedende krachten op het politieke speelveld? In de politiek is een versplintering van het midden zichtbaar. Die is sterk gerelateerd aan de diversificatie van het werk dat middengroepen op de arbeidsmarkt

62 | CPB 2012, pag. 10

63 | Idem, pag. 17

64 | Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Effect van technologische ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Brief aan de Tweede Kamer, 19 december 2004

doen. In een industriële economie werden vooral arbeiders en kleine zelfstandigen tot de middengroepen gerekend. De overgang naar een diensteneconomie heeft de middengroep veel breder gemaakt; inmiddels worden blauwboordenwerkers, kantoorpersoneel, kleine ondernemers en managers in het middenmanagement tot de middenklasse gerekend. Burgers en Van der Waal schrijven dat de toename in heterogeniteit gepaard gaat met een toenemende (economische) onzekerheid: “de middenklasse versplintert langs lijnen van beloning, type huishouden, al dan niet werken voor eigen rekening en economische sectoren. Bestaanszekerheid neemt af en sociale stijging van kinderen ten opzichte van hun ouders op grond van een hoger wordend opleidingsniveau heeft haar vanzelfsprekendheid verloren. Als sociologisch concept wordt de middenklasse steeds meer, zoals de Duitse socioloog Beck haar noemt, een ‘zombiecategorie’.”⁶⁵

De versplintering van het midden heeft een politieke vertaling gekregen. In Nederland worden de oude middenpartijen CDA, PvdA en in mindere mate VVD electoraal uit elkaar getrokken doordat de middengroepen het juist op de nieuwe, culturele thema's oneens zijn. Die culturele polarisering gaat eveneens over de vraag hoe moet worden omgegaan met verdergaande globalisering, individuele vrijheid en zelfbeschikking, de mate waarin we vluchtelingen behoren op te vangen en hoe we met de integratie van nieuwe Nederlanders moeten omgaan. De toename van het belang van deze thema's heeft nieuwe partijen en bewegingen op het politieke speelveld gebracht die de traditionele partijen met succes uitdagen. De op dit terrein gezaghebbende onderzoekers Achterberg en Houtman stellen zelfs dat sprake is van “een nieuwe politieke cultuur, waarin minder over oude, economische ofwel klassengebonden thema's wordt getwist en meer over nieuwe, culturele thema's”.⁶⁶ Kortom: daar waar vroeger de politieke strijd over sociaal-economische thema's leidde tot grote politieke middenpartijen en daarmee aanzienlijke politieke stabiliteit, leidt de huidige verdeeldheid in de middengroepen over veel niet-economische vraagstukken tot een versplintering van het politieke midden met politieke instabiliteit als resultaat.

Een solide en stabiele middenklasse kan als maatschappelijk cement functioneren. De middengroepen vormden decennia lang de brug tussen arm en rijk, werknemer en werkgever, en de elite en het volk. Maar zij blijken meer dan de uitersten van het continuüm slachtoffer van de voortschrijdende modernisering en mondialisering. Het werk van middelbaar opgeleiden staat op de tocht, omdat het wordt overgenomen door computers en robots. Dat zorgt voor baanonzekerheid zonder dat daarvoor werkzekerheid in de plaats komt. Bovendien

65 | Burgers en Van der Waal 2008, pag. 239

66 | Achterberg en Houtman 2008, maar zie vooral ook hun standaardwerk: Houtman, Achterberg en Derks 2008.

hebben de middengroepen sinds 2008 ook de klappen van de financieel-economische crisis moeten opvangen in de vorm van stevige lastenverzwaringen. De uitholling en versplintering van het midden maakt de nieuwe tegenstellingen pregnanter; steeds meer mensen vallen aan de “verkeerde” kant van de lijn. Als de samenleving de opbouw van een zandloper krijgt, verdwijnt het uitzicht op sociale stijging. De sociaal-economische uitholling is mede de oorzaak van de politiek-maatschappelijke versplintering van het midden. Daar vliegen mensen politiek gezien alle kanten op. Aldus verliest het midden zijn vermogen om het samenbindende en stabiliserende cement van de samenleving te zijn.

3.5 Conclusie

De tegenstelling tussen hoog- en laagopgeleiden blijkt minder eendimensionaal dan het vorige hoofdstuk deed vermoeden. Het opleidingsniveau is dan wel de voorspellende factor, maar het bezit van persoonlijk, economisch, sociaal en cultureel kapitaal is van groter belang en laat tevens zien dat de realiteit altijd complexer is dan gedacht. Het bezit van deze vormen van kapitaal is ongelijkmatig verdeeld. Het heeft tot gevolg dat de Nederlandse samenleving twee sociale klassen kent die mijlener uit elkaar staan: de gevestigde bovenlaag die elke vorm van kapitaal in ruime mate bezit en het zogenoemde precariaat dat in alle opzichten kwetsbaar is omdat het de genoemde vormen van kapitaal juist ontbeert. Tussen deze twee uitersten van aanzienlijke omvang staan vier segmenten die op verschillende niveaus van elkaar verschillen.

De verschillen in kapitaal faciliteren het ontstaan van een sociaal-culturele kloof: wij blijken met elkaar te verschillen in onze waarden, oriëntaties, achtergronden en gedrag. Hoe staan wij ten opzichte van autoriteit? Vinden wij gemeenschapszin belangrijk of juist individuele ontplooiing? En in hoeverre staan we open en gastvrij ten aanzien van nieuwkomers en asielzoekers? Kortom, onze visies over hoe we goed kunnen samenleven lopen sterk uiteen. Ook op dit vlak is sprake van twee groepen van particularisten met een gesloten en universalisten met een open houding aan het uiteinde van het spectrum, waarbij een grote middengroep soms meegaat met de ene en een andere keer met de andere groep.

Maar in het midden is geenszins sprake van een uniforme groep. De sociaal-economische uitholling en de politiek-maatschappelijke versplintering van de middengroepen zijn illustratief voor zowel de maatschappelijke tegenstelling en segmentatie als ook de beschreven sociaal-culturele kloof. Daar waar voorheen het midden een stabiliserende en samenbindende rol van betekenis speelde, staat het nu symbool voor de fragmentatie die gaande is. Het SCP concludeert in zijn Sociaal en Cultureel Rapport: “Die structurele ongelijkheid

gaat samen met een cohesieprobleem, waarbij sommige groepen in de samenleving tegenover elkaar komen te staan en zich voor elkaar afsluiten.”⁶⁷

Het bestaan van het geschil in visies op het goede samenleven hoeft op zichzelf geen probleem te vormen: zoveel mensen, zoveel visies. In hoofdstuk 4 en 5 zullen we echter laten zien dat er wel wat ernstigs aan de hand is: er is namelijk geen onderlinge dialoog meer over de verschillende visies en dat is riskant voor het goede samenleven zelf.

67 | SCP 2014, pag. 346

4 | Waar is het cement gebleven?

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk zoekt naar verklaringen voor de geconstateerde tegenstelling en de culturele kloof. We vragen ons af: waar is het cement in onze samenleving gebleven? We geven drie verklaringen voor de dreigende fragmentatie. In de eerste plaats poneren we de stelling dat de verschuiving van klassenmaatschappij naar meritocratie heeft geleid tot de vervanging van (sociaal-maatschappelijke) afkomst door opleidingsniveau als onderscheidend criterium waarop we mensen beoordelen. Het is toe te juichen dat niet meer de familiale achtergrond bepaalt hoeveel invloed en kansen je hebt, maar daar is een nieuwe criterium voor in de plaats gekomen dat net zo onverbiddelijk kan zijn (paragraaf 4.2). De tweede verklaring komt van de Amerikaanse filosoof Michael Sandel die betoogt dat de dominantie van het marktdenken en de toenemende commercialisering die daarvan het gevolg is de gemeenschapszin hebben ondermijnd (paragraaf 4.3). Verder laten we zien dat de tegenstellingen en culturele kloof in de hand worden gewerkt doordat de verschillende groepen in de samenleving steeds meer langs elkaar heen leven. Ze ontmoeten elkaar niet meer waardoor er ook geen dialoog is over de botsende visies op het goede samenleving (paragraaf 4.4). Vervolgens betoogt paragraaf 4.5 dat de gevreesde fragmentatie niet een typisch Nederlands verschijnsel is; meer landen hebben er mee te maken.

4.2 Een meritocratie: van oplossing tot nieuw probleem

De overvloed aan onderzoeksgegevens in hoofdstuk 2 over de tegenstellingen tussen laag en hoog opgeleiden roept de vraag op: waarom leidt dit niet tot een nieuwe maatschappelijke dynamiek van lager opgeleiden die zich willen opwerken? Is sociale stijging geen wenkend perspectief meer voor mensen met een laag opleidingsniveau? Nee, zegt de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO), omdat de mogelijkheden voor sociale stijging in onze meritocratische samenleving namelijk beperkt zijn. Onze onderwijsstelsel en samenleving zijn inmiddels zo egalitair dat mensen over het algemeen de opleiding volgen of hebben gevolgd die bij hun capaciteiten past.⁶⁸ Dat is sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw ook heel bewust de inzet van politiek beleid geweest. Na de Tweede Wereldoorlog moest de Nederlandse samenleving opener worden en daarvoor moest de sociale afkomst als beslissende factor of iemand in zijn leven vooruit kon komen minder belangrijk worden. Dubbeltjes moesten kwartjes kunnen worden en daarvoor werd breed toegankelijk onderwijs opgezet. Dat beleid kan zonder enige overdrijving een groot succes worden genoemd. In de tweede helft van de vorige eeuw zijn opeenvolgende generaties er op vooruit gegaan: ze kregen beter werk, een hoger inkomen, betere huisvesting en

68 | Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) 2011

meer vrije tijd dan hun ouders.⁶⁹ “De sociale stijging in het onderwijs heeft de samenleving opener gemaakt”, schrijft de RMO. “Het verband tussen de sociale afkomst van kinderen en hun opleidingsniveau is door de jaren heen losser geworden. De traditionele klassenmaatschappij is daarmee doorbroken.”⁷⁰

De oplossing voor het oude probleem blijkt echter een nieuw probleem te scheppen. Want wat werd ingezet voor het nobele streven om de klassenmaatschappij te beëindigen, dreigt tot een nieuwe standensamenleving te leiden. Nu mensen niet meer worden beoordeeld op hun sociale afkomst, gaat de aandacht uit naar individuele merites; ofwel: het misverstand dat maatschappelijke posities alleen op basis van eigen inspanningen verworven kunnen worden. “Ergens bijten we ons (...) als samenleving in onze eigen staart. We wilden een open samenleving waar iedereen, ongeacht de afkomst, via breed toegankelijk onderwijs zijn eigen positie kan verwerven, maar intussen dreigt het opleidingsniveau zelf de nieuwe en harde scheidslijn te worden.”⁷¹

De RMO noemt opleidingsniveau als nieuw maatschappelijk verdelingscriterium “hard en ook discutabel (...). In plaats van een louter rechtvaardige verdeling van posities op basis van eigen capaciteiten ontstaat er een nieuwe hardvochtigheid nu intelligentie bepalend is, zeker omdat intelligentie een erfelijke component kent en niet al het talent herkend en benut wordt.”⁷² De gevolgen zijn niet bepaald nastrevenswaardig: “De verdeling van maatschappelijke posities wordt weer minder rechtvaardig, talent komt niet tot volle bloei en het perspectief op vooruitgang kan worden ondermijnd. Op termijn kan zelfs een nieuwe klassenmaatschappij ontstaan waarbij mensen zich begeven in horizontale verbanden, gebaseerd op het bereikte onderwijsniveau. Zelfvertrouwen en onderlinge solidariteit kunnen op dat moment onder druk komen te staan.”⁷³

In een meritocratie met een wegwijnend midden bestaan alleen winnaars en verliezers. Als opleidingsniveau het nieuwe criterium is voor de toegang tot invloed, gezondheid, maatschappelijk succes en de mogelijkheid om mee te doen, dan zijn de winnaars die mensen voor wie het hoogste opleidingsniveau bereikbaar is. De verliezers zijn de mensen die aan deze nieuwe afvalrace niet tot het einde mee kunnen doen en daarmee verstoken blijven van al die voor de winnaars voorbehouden privileges. Dat scheidt onvrede bij de verliezers en een belangenstrijd ligt in het verschiet, waarbij de winnaars vooral zullen aansturen op het behoud van de *status quo* en de verliezers zich verzetten tegen de onrechtvaardige verdeling van invloed, succes en participatie. Wanneer een meritocratie het misverstand gaat cultiveren dat mensen alleen op basis van eigen inspanning winnaars zijn geworden en door eigen falen tot de verliezers behoren, maakt een meritocratie volgens de Vlaamse psycholoog

69 | Idem, pag. 52

70 | Idem, pag. 10

71 | Idem, pag. 54

72 | Idem, pag. 11

73 | Idem, pag. 54

Paul Verhaeghe de samenleving ziek. In *Identiteit* klaagt hij daarom op basis van zijn ervaringen met zijn patiënten de meritocratie aan: “De boodschap die de verliezers te horen krijgen, staat haaks op wat zijzelf ervaren. Van buitenaf horen ze dat hun mislukking hun verantwoordelijkheid is; van binnenuit voelen ze zich onmachtig om er iets aan te veranderen. Deze combinatie loopt uit op een voortdurende vernedering.”⁷⁴

De samenleving opener en transparanter maken was meer dan een halve eeuw geleden een mooi ideaal. Mensen moesten op basis van hun capaciteiten en inzet de kans krijgen om een maatschappelijke en sociaal-economische positie te verwerven die hen toekwam. Daartoe werd stevig ingezet op een open en toegankelijk onderwijssysteem. Niemand wil terug naar de oude klassenmaatschappij waarbij je achternaam je lot voor de rest van je leven bepaalt. De aanklacht van Verhaeghe gaat wat dat betreft wat ver. Het is de uitdaging om al het goede dat het meritocratische streven heeft bereikt te koesteren en tegelijk het groeiende misverstand dat succes een keuze is te bestrijden. De RMO komt tot realistische aanbevelingen om de negatieve gevolgen van de meritocratie te dempen, namelijk: verschillen de ruimte geven en voor alle groepen perspectief bieden op talentontwikkeling, invloed en waardering. In hoofdstuk 6 zullen we daarom teruggrijpen op deze aanbevelingen.

4.3 De marktsamenleving

Het marktdenken heeft inmiddels zo'n dominante plek in ons maatschappelijk leven ingenomen dat het volgens de WRR de verhoudingen in onze samenleving ingrijpend heeft veranderd. De WRR schrijft: “Marktwerkingsbeleid is de verzamelnaam voor (weliswaar samenhangende maar desalniettemin te onderscheiden en soms zeer verschillende) beleidsvormen, zoals verzelfstandiging, privatisering, liberalisering en deregulering. Concurrentie op of om de markt, het versterken van vraagsturing, of het introduceren van beprijzing, zijn de afgelopen decennia belangrijke beleidsinstrumenten geworden. (...) Burgers hebben, individueel en groepsgewijs, in reactie op de door de overheid aangemoedigde of gefaciliteerde marktforming, nieuwe houdingen (bijv. als klant of ondernemer) aangenomen, of aan moeten nemen. Overheden hebben zich vanaf de jaren tachtig teruggetrokken op tal van terreinen waar zij voorheen actief waren, om zich er vervolgens in een andere rol tot te gaan verhouden (bijv. als marktmeester of toezichthouder). Al deze ontwikkelingen hebben in een relatief korte tijd – enkele decennia – tot een ingrijpende transformatie van maatschappelijke verhoudingen geleid. (...) Vanwege de toegenomen rol van marktwerking en de repercussies die dit op tal van gebieden heeft gehad, is de typering ‘marktsamenleving’ voor de huidige maatschappij op zijn plaats.”⁷⁵

74 | Verhaeghe 2012, pag. 143

75 | WRR 2012, pag. 21

Terwijl christendemocraten gewoon zijn onderscheid te maken tussen de drie domeinen overheid, samenleving en markt, zegt de WRR dus dat de markt zo manifest aanwezig is dat voor wat betreft samenleving en markt niet meer van onderscheiden domeinen gesproken kan worden. Ze zijn één geworden: de marktsamenleving. De Amerikaanse filosoof Michael Sandel spreekt in zijn *What Money Can't Buy* van een verschuiving van 'een markteconomie hebben' naar 'een marktsamenleving zijn': "Een markteconomie is een instrument - een waardevol en effectief instrument - voor het organiseren van productieve activiteit. Een marktmaatschappij is een manier van leven waarin de marktwaarden tot elke aspect van het menselijk streven doordringen. Het is een maatschappij waarin sociale relaties worden gevormd naar het evenbeeld van de markt."⁷⁶

Maar willen we wel een samenleving waar alles te koop is? Of zijn er bepaalde morele en sociale waarden die op de vrije markt niet worden gerespecteerd en die niet te koop zijn? Deze twee vragen vormen de laatste twee zinnen in *Not for profit*.⁷⁷ Dat suggereert dat Sandel in dit boek alleen vragen oproept. Niets is minder waar; de genoemde vragen zijn slechts retorisch bedoeld en krijgen in zijn betoog een duidelijk antwoord: in zijn ogen was de meest noodlottige verandering van de afgelopen dertig jaar "de uitbreiding van de markten en van de marktwaarden naar levensgebieden waar ze niet thuishoren".⁷⁸ Sandel geeft tal van redenen waarom hij deze ontwikkeling als "noodlottig" aanduidt, maar voor het onderliggende betoog over tegenstellingen en de culturele kloof in de Nederlandse samenleving zijn twee argumenten van bijzonder belang: de introductie van marktwerking voor producten en diensten of sectoren die gevrijwaard van een spel van vraag en aanbod zouden moeten blijven, ondermijnt de rechtvaardigheid en tast de sociale cohesie aan.

Om met het eerlijke bezwaar te beginnen: economen bepleiten de vrije markt omdat ze waarde hechten aan de individuele vrijheid: mensen moeten vrij zijn om te kopen en verkopen wat ze willen, zolang ze de rechten van een ander niet schenden. Maar Sandel betoogt dat maar in beperkte mate sprake is van vrijheid op een markt, omdat de bereidheid om een bepaald bedrag voor een product of dienst te betalen niet alleen laat zien wat mensen bereid zijn te betalen voor het aangeboden, maar ook de mogelijkheid om het te kunnen betalen. Mogelijk is een product of dienst veel meer waard, maar kunnen mensen die geldelijke waarde niet opbrengen. Andersom kan een product of dienst minder waard zijn, maar stuwen enkele welgestelden de prijs ten onrechte op. "Omdat de marktprijzen zowel die mogelijkheid als de bereidheid om te betalen weerspiegelen", schrijft Sandel, "zijn het geen volmaakte indicatoren om de vraag te beantwoorden wie de meeste waarde hecht aan wat wordt aangeboden."⁷⁹

76 | Sandel 2012, pag. 16

77 | Idem, pag. 202

78 | Idem, pag. 12

79 | Idem, pag. 35

Dus in plaats van eerlijkheid, kan marktwerking een verscherping creëren van tegenstellingen die de sociale cohesie aantast: “Hoe meer dingen voor geld te koop zijn, des te minder krijgen mensen uit verschillende sociale klassen de gelegenheid elkaar te ontmoeten.”⁸⁰ Sandel geeft daarbij het voorbeeld van de skyboxen bij honkbalwedstrijden die we voor de Nederlandse situatie gemakkelijk kunnen vervangen door voetbalstadions. Vroeger was een honkbalwedstrijd de plek waar Amerikanen van alle achtergronden samen kwamen; voor even vormde zich een gemeenschap rond een gedeelde passie. Nu kijken de vermogenden vanuit hun skyboxen naar beneden op de tribunes neer en de mensen vanaf de tribunes staan met hun rug afgekeerd van de vermogende elite. Deze “skyboxificatie” van het leven is volgens Sandel een verlies voor de mensen in de skyboxen, de mensen op de tribune, maar vooral voor de samenleving als geheel: “Als in een tijd van toenemende ongelijkheid alles wordt vercommercialiseerd, wordt de kloof tussen rijk en arm steeds groter. We leven, werken, winkelen en spelen op verschillende plaatsen. Onze kinderen gaan naar verschillende scholen. Het is niet goed voor de democratie, en evenmin een manier van leven die voldoening schenkt.”⁸¹

Aan deze argumenten van Sandel zijn nog andere bezwaren toe te voegen. De introductie van de logica van de markt heeft in veel sectoren, zoals het onderwijs en de gezondheidszorg, geleid tot een aanzienlijke schaalvergroting. De samenvoeging van tal van onderwijsinstellingen en ziekenhuizen tot omvangrijke organisaties heeft vaak geleid tot een grotere doelmatigheid en aanzienlijke kostenbesparingen. Marktwerking zorgt ervoor dat op deze variabelen wordt gestuurd. Daar staat wel tegenover dat de schaalvergroting in veel gevallen heeft geleid tot vervreemding en onthechting; mensen voelen zich niet meer gekend, laat staan betrokken bij hun school of het ziekenhuis waarvoor zij werken. Ook dat is een uitvloeisel van marktwerking: systeemdwang maakt dat het systeem prevaleert boven de mens. Bedrijfskundige taal als targets, input, output en outcome zijn gemeengoed geworden in de gangen van scholen en ziekenhuizen. En die targets worden meestal geformuleerd in financiële of tijds-eenheden en hoogst zelden in termen van aandacht voor de mensen voor wie deze organisaties uiteindelijk bestaan. De overwegingen die aan de meeste fusies ten grondslag hebben gelegen zijn geformuleerd in instrumentele termen van efficiency en effectiviteit. Dat cliënten, scholieren, studenten, ouders, huurders en patiënten zich ontheemd zijn gaan voelen door de anonimiteit van de grootschaligheid werd vergeten of op de koop toegenomen.

De marktsamenleving heeft aldus geleid tot de introductie van de logica van de markt in domeinen die daarvan beter gevrijwaard hadden kunnen blijven. De zoektocht naar een balans tussen vraag en aanbod, levert namelijk altijd winnaars en verliezers op. Dat is voor veel producten en diensten zonder

80 | Idem, pag. 202

81 | Ib. idem

bezwaar en vaak zelfs goed. Maar in de domeinen waar sprake is van een goederen en dienstverlening met een publieke betekenis of waar mensen van verschillend allooi elkaar in een publieke ruimte kunnen ontmoeten is alertheid vereist voor de keerzijde van de marktwerking. Een tegenstelling tussen mensen die een publiek goed of dienst wel en niet kunnen betalen, ondermijnt in een samenleving de gemeenschapszin en onderlinge solidariteit.

4.4 Het gebrek aan ontmoeting en dialoog

Sandel staat op de valreep van zijn boek stil bij de schadelijke gevolgen van de marktsamenleving voor de democratie. Hij stelt dat hoewel democratie niet om volstrekte gelijkheid vraagt, wel burgers vereist die “deelnemen aan een gemeenschappelijk leven”. Het gaat er uiteindelijk om “dat mensen met een verschillende maatschappelijke achtergrond en positie elkaar in het dagelijkse leven kunnen ontmoeten, en zelfs met elkaar in botsing kunnen komen. Want zo leren we hoe we moeten onderhandelen en hoe we met onze verschillen kunnen omgaan, en waarom we ons willen inzetten voor het algemeen belang.”⁸²

Daar zit een probleem. Een derde verklaring voor de bestaande maatschappelijke tegenstellingen en het culturele geschil is dat mensen met verschillende achtergronden steeds meer langs elkaar heen leven. Ze komen elkaar niet meer tegen en dus is er ook geen gesprek meer over elkaars zorgen, ambities en verwachtingen. In de eerder genoemde WRR-bundel van beschouwingen over opleidingsniveau als tegenstelling, concluderen Volker, Andriessen en Posthumus dat hoger en lager opgeleiden in relatief gescheiden werelden leven: “zij hebben veel vaker contact met mensen met een vergelijkbaar opleidingsniveau dan met elkaar. Hoger- en lager opgeleiden hebben het minst contact met elkaar.”⁸³

Lager opgeleiden hebben daarnaast een beperkter netwerk dan hoger opgeleiden. Ze hechten sterk aan familieverbanden, maar kunnen in hun netwerk maar heel beperkt terugvallen op kennissen, terwijl die juist het verschil kunnen maken: “Kennissen zijn in vergelijking met vrienden en familieleden zwakke bindingen. Via zwakke bindingen komen echter nieuwe bindingen in het netwerk tot stand; zwakke bindingen zijn tevens belangrijk voor integratie omdat ze meer vertakt zijn en verder reiken door de verschillende sociale lagen. Indien men vooral sterke bindingen (en vooral met soortgelijken) onderhoudt is de cohesie in de samenleving laag – er zijn dan nauwelijks bruggen tot andere sociale werelden. Dit betekent ook dat er nauwelijks uitwisseling

82 | Sandel 2012, pag. 202

83 | Volker, Andriessen en Posthumus 2014, pag. 228

van ideeën, meningen of houdingen plaatsvindt tussen verschillende sociale groepen.”⁸⁴

In het in hoofdstuk 1 aangehaalde interview in de Wetenschapsbijlage van NRC Handelsblad zegt Giseline Kuipers dat mensen elkaar niet zo zeer bewust mijden, maar elkaar “domweg” niet meer tegenkomen. “Daarom hebben we het ook zo lang niet gemerkt. Het is sowieso veel makkelijker om te gaan met mensen die hetzelfde zijn, en als er geen mechanismen zijn die hier tegenin werken, is dat wat mensen doen. (...) Ik denk vooral aan de werkvloer. Werkplekken worden steeds meer bevolkt door mensen met dezelfde sociale achtergrond. Vroeger had je in ieder kantoor, ook aan de universiteit, mensen met verschillende beroepen die elkaar dagelijks tegenkwamen: docenten, secretaresses, portiers, koffiejuffrouwen. Het contact ging vanzelf, was iets alledaags. Die mensen zijn verdwenen uit onze omgeving. We werken allemaal met computers, dus secretaresses zijn niet meer nodig. En koffie halen doe je zelf. Het gebeurt niet bewust, het is geen plan en het is ook geen pure arrogantie.”

Ruim tien jaar later constateert Kuipers met Van den Haak in hun hoofdstuk voor de WRR/SCP-bundel dat over wat goede smaak is nauwelijks discussie bestaat. De jaren zestig en zeventig laten hun sporen na: “het erfgoed van de jaren zestig heeft zich verspreid onder de hele Nederlandse bevolking. Het verzet tegen gezag werd gezaghebbend. Juist de hoger geplaatsten riepen iedereen op zich tegen de autoriteiten te keren. Geen wonder dat het juist de hogeropgeleiden zijn die zich verslikken in de tegenstrijdige eisen van cultureel egalitarisme en culturele waarde, met alle hiërarchische connotaties van dien”.⁸⁵ Anders gezegd: de culturele elite heeft wel een opvatting over wat goed, minder goed en slecht is, maar wil tegelijk vasthouden aan de egalitaire overtuiging dat smaak en opvattingen juist relatief zijn.⁸⁶

Kuipers en Van den Haak wijzen op het belang van media “voor het vormen – het mengen of juist het fragmenteren – van cultuur”. Bos, Kruikemeier en De Vreese laten vervolgens in hun onderzoek zien dat de mediaconsumptie in Nederland gefragmenteerd is, waarbij opleidingsniveau wederom een relevante voorspellende waarde heeft. Daarbij wijzen zij op de cruciale functie van de publieke omroep om in onze democratie een gemeenschappelijke publieke ruimte voor een maatschappelijke dialoog te creëren. Uit hun onderzoek blijkt dat eigenlijk alleen het NOS Journaal er nog in slaagt om mensen met verschillende achtergronden op hetzelfde tijdstip en de zelfde zender achter de tv te krijgen.⁸⁷

Nederland is geen uitzondering als het om het ontbreken van een dialoog over de botsende visies op het goede samenleven gaat. De Amerikaanse

84 | Volker, Andriessen en Posthumus 2014, pag. 229

85 | Kuipers en Van den Haak 2014, pag. 210

86 | Vgl. Dalrymple 2001

87 | Bos, Kruikemeijer en De Vreese 2014, 250-252

socioloog Charles Murray ziet in de Amerikaanse samenleving precies hetzelfde gebeuren. Hij spreekt in dat verband over het tijdperk van niet-oordelen, omdat een debat over wat goed en slecht is wordt vermeden.⁸⁸ Sandel komt tot de zelfde conclusie. Hij stelt dat het totale gebrek van morele argumenten in het politieke en publieke debat ruimte heeft gegeven aan de marktsamenleving: “Het politiek debat is oververhit omdat het leeg is en nauwelijks morele of spirituele inhoud heeft. Het slaagt er niet in om zich met de grote vragen bezig te houden die mensen werkelijk belangrijk vinden. (...) Het vermijden van het politieke debat over de goede manier van leven heeft, hoe goed bedoeld ook, de weg vrijgemaakt voor de triomf van de markt en het aanhoudende overwicht van het marktdenken.”⁸⁹

De WRR en het SCP vatten alle bevindingen in hun gezamenlijke bundel over de gescheiden werelden als volgt samen: “De gelegenheden voor sociale vermijding (nemen) toe, terwijl tegelijkertijd de krachten die menging bevorderen in sterkte lijken af te nemen.”⁹⁰

4.5 Geen exclusief Nederlands vraagstuk

De tegenstelling tussen sociale klassen, de horizontale segmentering van de samenleving en het ontstaan van een sociaal-culturele kloof is zeker geen exclusief Nederlands verschijnsel. Over tal van andere (Westerse) landen verschenen al studies die een zelfde trend van maatschappelijke fragmentatie waarnemen. Bij onze zuiderburen heeft met name Mark Elchardus inzicht verschaft hoe opleidingsverschillen doorwerken in de Vlaamse samenleving.⁹¹ Zijn collega Bram Spruyt heeft laten zien dat ook in Vlaanderen achter de opleidingsverschillen sociaal-culturele geschillen schuil gaan.⁹² De in deze publicatie al eerder genoemde Zwitserse politicoloog Hanspeter Kriesi deed onderzoek in verschillende West-Europese landen zoals Frankrijk, Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk, Nederland en het Verenigd Koninkrijk en concludeerde dat in deze landen een nieuw structureel conflict langs sociaal-culturele lijn over de waardering van globalisering zichtbaar is geworden die tot een versnippering van het politieke landschap heeft geleid.⁹³

In de Verenigde Staten hebben vele auteurs reeds de noodklok geluid over de teloorgang van de Amerikaanse droom die het hoopvolle perspectief schetst dat iedere krantenjongen in de VS uiteindelijk ook directeur kan worden. Daarbij komt ook steevast de penibele staat van de Amerikaanse middenklasse aan de orde. Dan gaat het niet alleen over de enorme inkomens-

88 | Murray 2010

89 | Sandel 2012, pag. 19

90 | Bovens, Dekker en Tiemeijer 2014, pag. 26

91 | Zie bijvoorbeeld Elchardus 2012

92 | Spruyt 2014

93 | Kriesi 2008 en Kriesi 2012

en vermogensverschillen die voor de VS nu een wezenlijk sociaal probleem vormen, maar ook over de vorming van sociale scheidslijnen tussen horizontale segmenten in de samenleving. Murray beschrijft hoe de witte middenklasse uiteenvalt tussen een kleine nieuw gevormde elite (*upper middle class*) die met hun studies aan dure en goede universiteiten de weg naar goede banen heeft weten te vinden, terwijl een groeiende groep *working middle class* wegzakt in uitzichtloze baantjes en een voortdurende dreiging van werkloosheid. Net als Elchardus benoemt Murray daarbij homogamie, het verschijnsel dat hoger en lager opgeleiden steeds meer een huwelijkspartner zoeken met hetzelfde opleidingsniveau, als een zich zelfversterkend probleem omdat intelligentie tot op zekere hoogte ook erfelijk is.

Robert Putnam heeft daar een nieuwe studie aan toegevoegd die tot de zelfde verontrustende conclusie komt dat de middenklasse in de Verenigde Staten uit elkaar wordt gescheurd; er loopt een nieuwe scheidslijn tussen kansloos en kansrijk. De kansrijke elite weet de positie van haar kinderen te versterken door hard te werken, een goed inkomen te verwerven, de beste scholen uit te zoeken en goede vaardigheden door te geven onder meer door hun kinderen aan een rijk verenigingsleven te laten deelnemen. De kanslozen zijn verstrikt geraakt in tijdelijke baantjes die onvoldoende inkomen verschaffen om een gezin mee te onderhouden. En dus worden 's avonds en 's nachts extra uren gedraaid om in de basale behoeften te kunnen voorzien, terwijl eventuele kinderen in structuurloze omstandigheden zonder de aanwezigheid van ouders zichzelf moeten zien te redden waarmee hun uitzichtloze toekomst ook al vroeg wordt vastgelegd.⁹⁴

Dat de Nederlandse situatie niet uniek is kan enigszins relativerend en zelfs ontmoedigend werken. Blijkbaar is sprake van een wereldwijde trend en niet zozeer een typisch Nederlandse die ook met eigen maatregelen kan worden bijgestuurd. Daarentegen kan de situatie in andere landen, zeker in bijvoorbeeld de VS waar de tegenstellingen die van Nederland in ernst en urgentie overtreffen, ook werken als waarschuwing: er is werk aan de winkel als we willen voorkomen dat in ons land de tegenstellingen en de kloof groter en daarmee de sociale cohesie minder worden.

4.6 Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk stelden wij de vraag: waar is het cement in onze samenleving gebleven? Dit hoofdstuk presenteerde drie oorzaken voor de verscherping van de tegenstellingen in onze samenleving en de culturele kloof. De eerste betrof de verandering van de klassenmaatschappij in een samenleving waar opleidingsniveau het belangrijkste criterium is geworden voor iemands maatschappelijke positie. We hebben bewust afstand willen

94 | Putnam 2015

nemen van een samenleving waar je achternaam en afkomst bepaalden wat je kansen en mogelijkheden voor de toekomst waren; er is een meritocratie voor in de plaats gekomen die op een andere manier soms net zo onverbiddelijk is vanwege het misverstand dat iemands bereikte maatschappelijke positie alleen op basis van eigen prestaties is bereikt. Daarmee wordt ook impliciet verondersteld dat het aan jezelf ligt als je niet een Hogeronderwijsdiploma en een daarbij passende positie hebt verworven.

De tweede verklaring betrof de verschuiving van een samenleving met een markteconomie naar een marktsamenleving. We hebben marktwerking geïntroduceerd in domeinen waar de logica van vraag en aanbod ongelijke kansen tussen groepen in onze samenleving creëert. Wanneer alles strijd is tussen vraag en aanbod, vallen de mensen buiten de boot die het aanbod niet kunnen leveren of de vraagprijs niet kunnen opbrengen. Sandel stelt daarom dat een marktsamenleving de tegenstellingen vergroot en de sociale cohesie ondermijnt.

Ten slotte hebben we geconstateerd dat verschillende groepen in de Nederlandse samenleving praktisch gescheiden van elkaar leven. Er is geen ontmoeting en dialoog meer. De instituties die vroeger nog de sociale afstand tussen bevolkingsgroepen wisten te overbruggen hebben aan betekenis verloren. De school, de kerk en sportverenigingen waren plekken waar mensen met verschillende sociale en educatieve achtergronden elkaar bleven tegenkomen. Die verbindende rol kan de kerk door zijn tanende aanhang niet meer spelen. Hogeropgeleiden sturen hun kinderen inmiddels niet meer naar voetbal. En ook basisscholen zijn – zeker in grote steden – relatief gesegmenteerd op basis van de sociaal-economische achtergrond van de ouders. De onderzoekers van de WRR en het SCP concluderen dat het voor verschillende bevolkingsgroepen afgelopen decennia gemakkelijker is geworden om elkaar te mijden en juist moeilijker om ontmoeting te bevorderen en organiseren.⁹⁵

Wanneer we deze drie verklaringen nader beschouwen doemt een opmerkelijke paradox op: het is het gebrek aan diversiteit dat zorgt voor tegenstellingen en de culturele kloof, niet de ongelijkheid zelf. Nederland is eerder te egalitair geworden dan dat de verschillen te groot zijn. Er geldt inmiddels een onuitgesproken norm waar iedereen aan moet voldoen. We hebben nog maar één dimensie waar we iedereen aan toetsen en dat is zijn of haar intellectuele capaciteiten. De meritocratie verplicht iedereen mee te doen in een competitie voor het hoogste opleidingsniveau. De marktsamenleving duwt mensen in een strijd om de beste plekken op de arbeidsmarkt. De publieke sfeer is verworden tot een ruimte waar de meest verbaal vaardige zijn menig kan verkondigen. Eén type mens is de maat van alle dingen geworden: de rationeel-pragmatische. Onze samenleving lijdt onder een gebrek aan verschil; met het wegpoetsen van de verschillen is ook het cement verloren gegaan.

95 | Bovens, Dekker en Tiemeijer 2014, pag. 26 en Kuipers en Van den Haak 2014, pag. 210, 211

5 | Het nieuwe sociale vraagstuk

5.1 Inleiding

In de vorige drie hoofdstukken hebben we duidelijk proberen te krijgen wat er nu precies aan de hand is. Hoofdstuk 2 liet zien dat er veel wetenschappelijk bewijs is dat er grote tegenstellingen bestaan tussen mensen van verschillende opleidingsniveaus op onder andere het gebied van politieke invloed, sociaal-economische kansen en gezondheid. In hoofdstuk 3 betoogden we dat onder die tegenstellingen een culturele kloof besloten ligt van botsende visies op het goede samenleven. Hoofdstuk 4 benoemde daarvoor vervolgens drie oorzaken en kwam uiteindelijk tot de conclusie dat het gebrek aan diversiteit en niet de ongelijkheid debet is aan de verscherpte tegenstellingen en de culturele kloof.

De vraag die nu nog niet is beantwoord luidt: vormen die tegenstellingen en culturele kloof wel een politiek-maatschappelijk probleem? Tegenstellingen tussen mensen hebben altijd en zullen ook immer blijven bestaan en zijn ook zeker niet altijd problematisch. En als ze soms wel een probleem zijn, wil dat vervolgens niet altijd zeggen dat het een politieke taak is om het op te lossen. De eerstvolgende paragraaf betoogt echter dat er nu sprake is van een urgent probleem; dat de situatie nu anders is dan de tegenstellingen en gescheiden werelden van de decennia van verzuiling (5.2). In paragraaf 5.3 voegen we daar aan toe dat zeker ook vanuit christendemocratisch oogpunt politieke actie is vereist. De nieuwe tegenstellingen ondermijnen de menselijke waardigheid en de mogelijkheid van mensen om hun talenten in te zetten voor de gemeenschap. In de slotparagraaf (5.4) komen we vervolgens tot de conclusie dat de nieuwe tegenstellingen en de culturele kloof hét sociale vraagstuk van deze tijd is. Uiteraard verschilt de aard van de sociale kwestie met die Abraham Kuyper honderdvijfentwintig jaar geleden aankaarte, maar we zullen zien dat de overeenkomsten eveneens opvallend zijn.

5.2 Is er een probleem?

Tegenstellingen en zeker verschillen tussen mensen hebben altijd bestaan. En het is een illusie om te denken dat we die ooit volledig ongedaan kunnen maken, laat staan dat we dat zouden moeten willen. Kunnen we daarmee de hiervoor geschetste tegenstellingen en culturele kloof ook niet relativiseren. Ook ten tijde van de verzuiling in de jaren vijftig en zestig leefden immers grote bevolkingsgroepen langs elkaar heen, was er weinig ontmoeting en waren de levensbeschouwelijke en sociaal-economische tegenstellingen groot. Wat is nu dan anders dan toen? Is er eigenlijk wel een (politiek-maatschappelijk) probleem?

Ja, er is sprake van een urgent vraagstuk. De situatie nu is op belangrijke punten anders dan bijvoorbeeld tijdens de verzuiling. De zuilen vormden vooral verticale onderscheidingen in de samenleving; met name de confessionele

zuilen waren opgebouwd uit groepen met verschillende sociale en sociaal-economische achtergronden. De huidige nieuwe tegenstellingen en culturele kloof leggen in tegenstelling tot de verzuiling *horizontale* segmenten bloot waarbij bovendien elk segment een andere positie inneemt op de maatschappelijke ladder. Het SCP heeft het over een “clubsandwich” die symbool staat voor “een hiërarchische segmentatie”.⁹⁶ Er is aldus sprake van een officieuze maar niet-temin door een ieder gevoelde hiërarchie. Bij verticale segmenten zijn er alleen botsende ideeën over het goede samenleven, bij een horizontale segmentatie gaat er achter de verschillen in visies vooral een economische belangenstrijd schuil; de segmenten kunnen elkaar gaan beconcurreren voor een hogere plek in de rangorde. Daarmee is een horizontale segmentering voor een samenleving veel riskanter dan een verticale.

Een tweede verschil houdt daarmee verband.⁹⁷ Lijphart stelt in zijn standaardwerk over de verzuiling dat het voor de stabiliteit van de democratie van belang is dat leden van verschillende sociale subgroepen met elkaar in contact staan, dat er dus zogenaamde ‘dwarslopende verbindingen’ bestaan, omdat het contact tussen subculturele groepen of sociale klassen de tegenstellingen tempert. Een voorbeeld van zo’n dwarsverband is dat arbeiders en notabelen elkaar op zondagochtend tegen komen in de kerk of dat verschillende levensbeschouwelijke groepen zich verenigen in een algemene vakbond. Dergelijke dwarsverbanden kunnen een sterk matigend effect op de politieke en sociale tegenstellingen hebben.⁹⁸ Tijdens de verzuiling vormden de politieke elites die zo verstandig waren om samen te werken in plaats van met elkaar de politieke strijd aan te gaan dergelijke verbindingen. Iedere zuil had een eigen (politieke) elite. Waar het leeuwendeel van de zuilen niet of nauwelijks contact had met landgenoten uit andere zuilen, overlegden en onderhandelden de elites van de zuilen met elkaar om de verschillende visies op het goede samenleven te pacificeren.⁹⁹ De huidige politieke elites van de horizontale segmenten zijn over het algemeen meer gericht op de politisering van de tegenstellingen dan op samenwerking en bemiddeling.¹⁰⁰

Kortom, de horizontale segmenten met hun politieke elites die eerder het verschil benadrukken dan de verzoening prediken vormen een wezenlijk verschil met de vroegere voornamelijk verticale zuilen met hun pacificerende elites. De tegenstellingen en de culturele kloof van vandaag de dag zijn daarmee aanzienlijk riskanter voor de politieke en maatschappelijke stabiliteit.

96 | SCP 2014, pag. 345

97 | De analyse in deze alinea komt voor een belangrijk deel van Bart-Jan Heine, die e.e.a. uitwerkte in een uitgebreide mail aan de scribent van dit rapport.

98 | Lijphart 2008, p.173-179

99 | Idem, p. 191

100 | De samenwerking tussen de SP en D66 in het college van burgemeester en wethouders in Amsterdam is uiteraard een interessante uitzondering. Blijkt dit het begin van een nieuwe pacificatie?

5.3 Menselijke waardigheid en de mogelijkheid om mee te doen

Paragraaf 1.3 liet zien dat verschillen *an sich* voor een christendemocraat nadrukkelijk géén probleem vormen. Door hun verschillen onderscheiden mensen zich en geven ze blijk van hun uniciteit. De christendemocratie erkent dat al die verschillende mensen *gelijkwaardig* aan elkaar zijn, maar heeft weinig op met een politiek die de verschillen tussen mensen probeert uit te vlakken en gelijkheid probeert na te streven. De wens om ruimte te geven aan het verschil wordt echter begrensd door tegenstellingen die de menselijke waardigheid aantasten en de noodzakelijke maatschappelijke ruimte voor mensen om verantwoordelijkheid te dragen inperken. De vragen die daarom in deze paragraaf op tafel liggen zijn: is bij de beschreven tegenstellingen en culturele kloof de gelijkwaardigheid in het geding? En: beperken ze de ruimte om verantwoordelijkheid te nemen en bij te dragen aan de samenleving?

In een democratie moet iedereen mee kunnen doen, niet vanuit de gedachte dat iedereen gelijk is, maar juist vanuit de idee dat iedereen anders is. De mogelijkheid voor al die verschillende mensen om democratisch te participeren is goed voor een democratie omdat alle perspectieven van verschillende mensen tot het beste besluit leidt. De zogenoemde *wisdom of crowds*¹⁰¹ kan alleen dan zijn werk doen als de menigte bestaat uit *verschillende* mensen die allen hun eigen inzicht, ervaring en kennis inbrengen. Op dit punt moeten we constateren dat onze democratie geen gelijkwaardige kansen meer biedt: op alle fronten domineren de hoger opgeleiden onze democratische instituties. Niet omdat daar een vooropgezet plan achter schuil gaat van goed geschoolde mensen die bewust proberen mensen met een lager opleidingsniveau buiten de deur te houden. Maar meer omdat de inrichting van onze democratie blijkbaar hoger opgeleiden uitnodigt en daarentegen voor lager opgeleiden drempels opwerpt.

De gelijkwaardigheid en daarmee de menselijke waardigheid is ook in het geding als we de meer kwetsbare sociaaleconomische positie van lager opgeleiden in ogenschouw nemen: meer kans op werkloosheid en minder inkomensgroei. Die verschillen kunnen *wel* verklaard worden op basis van het verschil in opleidingsniveau en daarmee de economische inzetbaarheid, maar mogen om die reden *niet* worden gerechtvaardigd. Het bereikte opleidingsniveau dat iemand in zijn leven heeft bereikt, kan slechts voor een deel als een individuele prestatie worden gezien, zoals ook menig onderzoeker constateert: “hiërarchisch georganiseerde verschillen tussen groepen (worden) in hoge mate intergenerationeel overgedragen”.¹⁰² Met andere woorden: de plek waar je wieg stond is op een andere manier nog steeds van belang.

101 | Surowiecki 2004

102 | Kuipers en Van den Haak 2014, pag. 195

De tegenstellingen tasten inmiddels ook de mogelijkheid aan om verantwoordelijkheid te nemen en bij te dragen. *Mens, waar ben je?* stelt dat een politiek die zich op een Bijbels mensbeeld van de unieke waarde van mensen beroept "ruimte (moet) geven aan mensen om te antwoorden op het appel op Koninklijke verantwoordelijkheid dat op hen wordt gedaan. (...) Ruimte geven voor verantwoordelijkheid betekent voorwaarden scheppen waarin ieder mens gehoor geeft aan het beroep dat op hem wordt gedaan (publieke gerechtigheid)." Gelijkwaardigheid betekent in dat geval "het recht van ieder van ons om gehoor te geven aan wat ons aanspreekt. Dat is voor iedereen anders, maar *in die aanspraak zijn we volstrekt gelijk*. Daarin ligt 'ons goed recht'."¹⁰³

Uiteindelijk moet ook hier de conclusie luiden dat de dwingende egalitaire norm waaraan een ieder impliciet gedwongen wordt te voldoen, uiteindelijk onrechtvaardig uitpakt. Tegenstellingen in politieke invloed, sociaal-economische kansen, gezondheid, kwaliteit van leven en de verschillen in politiek (zelf-)vertrouwen beperken de mogelijkheden voor een deel van de mensen om actief bij te dragen. Als je aanzienlijk minder (politieke) invloed hebt, eerder en sneller werkloos wordt en gemiddeld maar liefst zeven jaar korter en ruim tien jaar minder in goede gezondheid leeft, heb je minder kans om het appel dat op ieder mens wordt gedaan om bij te dragen naar vermogen te kunnen beantwoorden. Kortom, vanuit christendemocratisch perspectief kunnen we er niet om heen dat de nieuwe tegenstellingen en de culturele kloof om een politiek antwoord vragen.

Daar komt bij dat de nieuwe tegenstellingen en de culturele kloof de sociale cohesie aantasten. Christendemocraten hechten aan sterke maatschappelijke samenhang, aan verbanden waar mensen naar elkaar omkijken en betrokken op elkaar zijn. Sociale cohesie is van doorslaggevend belang om solidariteit en enige vorm van collectiviteit te organiseren. Dat is in een gefragmenteerde samenleving ronduit lastig. Een gebrek aan saamhorigheid is bovendien problematisch voor een democratie. Nogmaals: niet om dus allemaal gelijk of hetzelfde te worden maar om een gemeenschap te kunnen blijven vormen, moeten de leden van die gemeenschap wel hun best blijven doen om elkaar te begrijpen en verstaan. De Amerikaanse filosoof Michael Sandel vat het kernachtig samen: "Voor democratie is geen volstreekte gelijkheid nodig, maar ze vraagt wel om burgers die deelnemen aan een gemeenschappelijk leven. Waar het om gaat, is dat mensen met een verschillende maatschappelijke achtergrond en positie elkaar in het dagelijkse leven kunnen ontmoeten, en zelfs met elkaar in botsing kunnen komen. Want zo leren we hoe we moeten onderhandelen en hoe we met onze verschillen kunnen omgaan, en waarom we ons willen inzetten voor het algemeen belang."¹⁰⁴

103 | Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2011, pag. 73 en 74

104 | Sandel 2012, pag. 202

5.4 Conclusie: het nieuwe sociale vraagstuk

Op 8 november 1891 hield Abraham Kuyper op het eerste christelijk-sociaal congres de openingsrede met als titel 'Het sociale vraagstuk en de christelijke religie'. De internationale socialistische beweging had de erbarmelijke omstandigheden en slechte voorwaarden waaronder veel arbeiders als gevolg van de industrialisering hun werk moesten doen met succes op de politieke agenda gekregen. In het voorjaar van 1891 had de katholieke kerk zich met de nog steeds beroemde encycliek *Rerum novarum* ook al uitgesproken tegen de ernstige misstanden die de industrialisering met zich meebracht. Kuyper stond het revolutionaire karakter van het socialisme, dat sprak van een strijd tussen arbeid en kapitaal, niet aan. De voorman van 'de kleine luyden' zocht een alternatieve visie op de verhouding tussen enerzijds de eigenaren van bedrijven, de bezitters van het kapitaal en anderzijds de bezitslozen, de werknemers die het eigenlijke werk deden. Het formuleren van een alternatief voor het socialisme deed hij echter niet voordat hij eerst de misstanden en het onrecht had geïdentificeerd als dé sociale kwestie van zijn tijd. Hij uitte daarbij 'architectonische kritiek' op de liberaal-kapitalistische inrichting van de samenleving: de scheve verhoudingen tussen kapitaalbezitters en de bezitsloze arbeiders verklaarde hij "uit een fout in den grondslag zelf van ons maatschappelijk samenleven".¹⁰⁵ De samenleving op liberale grondslag was een verstoring van "een van God gewilde gemeenschap, een levend menselijk organisme", of wel: "een lichaam met ledematen, staande onder de levenswet, dat we allen elkanders leden zijn, en dat dus het oog den voet niet, noch de voet het oog ontberen kan".¹⁰⁶

Natuurlijk was de sociale kwestie van toen een andere dan het vraagstuk van nu. Betrof de tegenstelling eind negentiende eeuw die tussen mensen met geld en mensen zonder geld die onevenredig hard moesten werken om een inkomen te verwerven, honderdvijfentwintig jaar later gaat het om een tegenstelling van mensen mét politieke invloed, sociaal-economische kansen, mogelijkheden om te participeren en een veel grotere kans om lang en gezond te leven tegenover mensen voor wie deze privileges onbereikbaar zijn. De tegenstelling uit zich in een grote culturele kloof tussen groepen in de samenleving en hun visies op het goede samenleven. De tegenstellingen ondermijnen de onderlinge solidariteit en sociale cohesie, het gevoel dat we met elkaar een samenleving vormen.

De overeenkomsten tussen 1891 en nu springen echter meer in het oog dan de verschillen. Ook vandaag de dag kan de christendemocratie 'architectonische kritiek' leveren op onze meritocratische marktsamenleving die voortkomt uit het dominante instrumentele en liberale mens- en maatschappijbeeld met zijn dogmatische geloof in marktwerking en het misverstand dat je zelf ver-

105 | Kuyper 1990, pag. 25

106 | Kuyper 1990, pag. 26

antwoordelijk bent voor het bereiken van maatschappelijk succes. En ook nu stelt de christendemocratie daar haar organische mens- en maatschappijvisie als alternatief tegenover waar gemeenschapszin en onderlinge betrokkenheid maken dat mensen naar elkaar omkijken en met elkaar zijn begaan.

Het antwoord op het sociale vraagstuk van nu verschilt eveneens met het antwoord op het sociale vraagstuk van honderdvijfentwintig jaar terug. Toen was het vooral belangrijk om de ongelijkheid tussen arbeid en kapitaal tegen te gaan. Nu ligt de oplossing eerder in het opnieuw ruimte creëren voor ongelijkheid, of wel: diversiteit. De erkenning dat ieder mens anders is en dat in dat anders-zijn ieders uniciteit besloten ligt is een inzicht dat opnieuw weerklank moeten vinden. Het is immers het gebrek aan diversiteit dat zorgt voor tegenstellingen en de culturele kloof; de rationeel-pragmatische mens dat zelfredzaam is, is de maat van alle dingen geworden. Een gezonde samenleving heeft echter een grote diversiteit aan waarderingsgrondslagen en gaat creatief om met diversiteit.

6 | Aanbevelingen: overbruggen, herwaarderen en toerusten

6.1 Inleiding

Voor het overbruggen van de tegenstellingen en de culturele kloof is geen eenvoudig recept beschikbaar. Er is niet één maatregel of beleidswijziging die het tij kan keren. Architectonische kritiek op de meritocratische marktsamenleving betekent dat we moeten kiezen voor een andere richting. Het probleem is het gebrek aan ruimte voor diversiteit. Dus moeten we naar een meritocratie die verschillen in vaardigheden, ambitie en kennis wél weet te waarderen in plaats van die impliciet te veroordelen. En we moeten van een marktsamenleving terug naar een samenleving met een markteconomie. Ten slotte is het de uitdaging om weer een publieke ruimte te creëren waar mensen met al hun verschillen elkaar kunnen ontmoeten en kennis kunnen nemen van hun anders-zijn. Niet één type mens moet de maat van alle dingen zijn, maar juist de mens in al zijn verschillende gedaanten.

De opgave om meer ruimte voor diversiteit en nieuwe ontmoetingsplekken te creëren is een brede maatschappelijke verantwoordelijkheid en ligt zeker niet exclusief bij de politiek. Scholen, kerken en moskeeën, (sport)verenigingen en media kunnen vanuit eigen maatschappelijke opdracht tegenstellingen dempen en de culturele kloof overbruggen. In het bijzonder zien wij een verantwoordelijkheid voor bedrijven en ondernemers. Zij kunnen in belangrijke mate bijdragen aan een samenleving waar mensen met verschillende talenten tot hun recht komen. En ondernemingen kunnen zo'n ontmoetingsplek zijn waar mensen elkaar in al hun veelkleurigheid tegen komen. Vanuit christelijk-sociaal oogpunt is een onderneming ook een gemeenschap en ook voor deze gemeenschap geldt uiteindelijk dat diversiteit de onderneming sterker, creatiever, responsiever en veerkrachtiger maakt. Ruimte bieden aan mensen met verschillende achtergronden, vaardigheden en ambities dient dus niet alleen een breder maatschappelijk belang, maar kan ook goed zijn voor de onderneming zelf.¹⁰⁷

Wij herkennen drie grote opgaven die in het vervolg van dit hoofdstuk worden uitgewerkt:

- **Overbruggen:** De kloof tussen de langs elkaar heen levende groepen in onze samenleving moet worden overbrugd; mensen moeten elkaar weer tegenkomen en kennis kunnen nemen van elkaars leefwereld om zo onderling begrip te krijgen. (Paragraaf 6.2)
- **Herwaarderen:** Daarnaast verdienen de goede verschillen tussen mensen in hun vaardigheden, kennis, ambities en passies een herwaardering. Erkenning van goede verschillen maakt een samenleving sterk en weerbaar en gaat de slechte verschillen (die we hiervoor hebben geduid als tegenstellingen) en de culturele kloof tegen. (Paragraaf 6.3)

107 | Zie ook ons pleidooi om menselijke bloei en economische groei met elkaar te verbinden in Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2015.

- **Toerusten:** Een uitvloeisel van de waardering van die verschillen is dat we als samenleving gaan investeren in die verscheidenheid aan talenten; mensen moeten worden toegerust om in deze snel veranderende samenleving een zinvolle plek te verwerven en kunnen bijdragen. (Paragraaf 6.4)

6.2 Overbruggen

“De christen-democratie gelooft niet in de dogma’s van links of rechts. De christen-democratie bestrijdt de overtuiging dat je moet kiezen voor de overheid of de markt als de enige plekken waar je verantwoordelijkheden kunt beleggen. De christen-democratie verwerpt de kunstmatige tegenstelling die wordt gecreëerd tussen vrijheid en verantwoordelijkheid. De christen-democratie ziet niets in de polarisatie van enerzijds “kosmopolieten” die alle heil verwachten van een open, onbegrensde wereld en anderzijds “provincialen” die zich zouden willen terugtrekken achter de Hollandse dijken. En de christen-democratie gelooft evenmin dat met economische groei per definitie ecologie en de mens in het gedrang komen. Volgens de christen-democratie zijn bovengenoemde elementen geen uitersten die elkaar uit sluiten, maar spanningsvelden die voor een duurzame oplossing met elkaar verbonden moeten worden. Als economie en ecologie aldus met elkaar worden verbonden, versterken ze elkaar en dragen bij aan het goede leven. Als we sterke lokale gemeenschappen creëren kunnen we de wereld in trekken om te ondernemen en helpen. Wanneer we individuele vrijheid willen hebben, moeten we ons bewust zijn van de verantwoordelijkheid die daarmee gepaard gaat. (...) De christen-democratie wil zich niet verliezen in de dogma’s van zogenaamde uitersten, maar steeds een nieuwe werkelijkheid creëren door die schijnbare tegenstellingen met elkaar te verbinden.”¹⁰⁸

Dit citaat van het Strategisch Beraad van 2012 laat nog eens zien dat de christendemocratie in zichzelf altijd zoekt naar de overbrugging van schijnbare tegenstellingen. Het is z gezegd het wezen van het christendemocratische denken om te zoeken naar de verbinding tussen dat wat ogenschijnlijk magnetische tegenkrachten lijken te zijn. Die opdracht heeft de christendemocratie ook nu weer. Ze moet de tegenstellingen en culturele kloof tussen de verschillende groepen in de samenleving zien te overbruggen. Deze opgave omvat verschillende deelopdrachten. In de eerste plaats dient te worden gestimuleerd dat de verschillende groepen elkaar weer vaker kunnen tegenkomen en ontmoeten. In de tweede plaats moeten de mogelijkheden worden verruimd voor de groepen die nu minder politiek en maatschappelijk participeren. En in de derde plaats dient daarbij speciale aandacht uit te gaan naar de positie van middengroepen zodat die de rol van samenbindende kracht kunnen blijven vervullen. Hieronder volgen op elk van deze opdrachten enkele richtinggevende aanbevelingen, waarbij geen poging is gedaan om compleet te zijn.

108 | CDA Strategisch Beraad 2012, pag. 50-51

Ontmoeten

Eerder constateerden we dat de verschillende groepen in onze samenleving steeds meer langs elkaar heen leven; ze leven hun leven in verschillende, afgescheiden werelden en komen elkaar nauwelijks meer tegen. Er is geen gemeenschappelijke publieke ruimte meer waar zij kennis kunnen nemen van de zorgen, ideeën en ambities van de ander. Oude plaatsen van ontmoeting zoals kerken, scholen en sportverenigingen verliezen aan importantie of zijn zelf object van de segmentatie die ook breed in de samenleving zichtbaar is. Hoe kunnen we nieuwe plekken voor ontmoeting creëren?

Laten we daarvoor eens naar succesvolle voorbeelden kijken. Want de trend mag onmiskenbaar een richting op gaan waarbij, zoals de WRR en het SCP het formuleren, de gelegenheden voor sociale vermijding toenemen en de krachten die menging bevorderen in sterkte lijken af te nemen, dat wil niet zeggen dat er niet ook mooie voorbeelden zijn van sociale binding. Nederlanders voelen zich in de eerste plaats met elkaar verbonden op koningsdag, bij de dodenherdenking en bevrijdingsdag.¹⁰⁹ Rond grote (media-)evenementen zoals *Serious Request* van 3FM, de top 2000 en de Passion wordt eveneens de behoefte om verbonden te zijn duidelijk zichtbaar. Daarnaast zijn er tal van culturele en sportverenigingen die een sterk verbindende rol vervullen. En wat te denken van charitatieve instellingen die talloze vrijwilligers op de been weten te brengen, zoals bijvoorbeeld de Zonnebloem. Verder is een nieuwe vorm van lokale initiatieven zichtbaar die onderlinge solidariteit bevorderen, zoals door bewoners zelf opgezette wijkondernemingen, buurtpreventie, burenhulp, energie- en zorgcoöperaties en andere vormen van bewonersparticipatie. De betrokkenheid van mensen bij de instandhouding van erfgoed zoals molens, kerken, parken en landgoederen loopt ook in het oog; het is vaak niet een overheidsinstantie die de zorg daarvoor initieert maar een groep van bevlogen bewoners die hun verschillende talenten (organiseren, financiën, verbouwen, onderhoud, tuinieren, klussen) inzetten om dat wat zij van waarde vinden te behouden.

Wat maakt de bovengenoemde verbindingen tot een succes? Welke overeenkomstige kenmerken zijn herkenbaar? We zien dat mensen toenadering vinden rond een groot verhaal over herdenken, vrede, de natie (bij koningsdag) of religie en spiritualiteit. Daarnaast zijn mensen te mobiliseren rond vormen van nabuurschap, naastenliefde en saamhorigheid. Verder zien we dat mensen elkaar gemakkelijker weten te vinden in de nabijheid van een overzichtelijke schaal die ze vinden in de buurt, de wijk of de vereniging. Wanneer we rekening houden met die gemene delers, komen we tot de volgende aanbevelingen:

- **Toevallige ontmoetingen creëren** ~ De bouw of aanleg van pleinen, winkelcentra, sportterreinen, nieuwbouwwijken en scholen zijn steeds weer belangrijke momenten om te kiezen: brengen we mensen samen of drijven

109 | Bureau Veldkamp 2015

we ze uit elkaar? Maken we een P.C. Hoofdstraat of mengen we het aanbod? Zetten we de voetbal- en hockeyvereniging op verschillende terreinen in verschillende delen van de stad weg, of laten we die gebruik maken van hetzelfde sportverzamelgebouw? Maken we exclusieve wijken met dure koopwoningen ver weg van de sociale huur, of proberen we koop en sociale huur te mengen? En kunnen we scholen mengen met andere publieke voorzieningen zoals zorgcentra, verzorgingstehuizen en wijkgebouwen zodat zich onverwachte ontmoetingen kunnen voordoen? Geeft een gemeenteraad subsidie aan activiteiten die de afzonderlijke groepen samenbrengt of is het de moeite waard om van ontvangers van gemeentelijke gelden te vragen met plannen te komen die mensen met een verschillende (opleidings-) achtergrond samenbrengt? Bewustzijn over de bestaande maatschappelijke tegenstellingen creëert als vanzelf de noodzaak om bij politieke beleidskeuzes steeds het effect op de tegenstellingen en de kloof mee te wegen.

- **De buurt als ontmoetingsplek** ~ De studies van de WRR en het SCP naar de gescheiden werelden in Nederland laat zien dat mensen met verschillende achtergronden elkaar nog wel tegenkomen in de wijk waar ze wonen. De buurt is zogezegd een belangrijke sociale mixer: “Wil men scheidslijnen tussen lager- en hoger opgeleiden verzachten zou men daarom gemengd wonen en gemeenschappelijke buurtactiviteiten moeten stimuleren.”¹¹⁰ In navolging op de vorige aanbeveling moet bij beleid ten aanzien van de inrichting van de publieke ruimte, de aanleg van infrastructuur, de subsidiëring van sociale activiteiten, de plek van de school en de functie van sport en cultuur steeds rekening worden gehouden van de belangrijke functie die de buurt kan vervullen om een grote verscheidenheid aan mensen met elkaar in contact te brengen.
- **Maatschappelijk dienstjaar** ~ Tot begin jaren negentig was de dienstplicht een institutie waar jonge mannen van alle rangen en standen met elkaar moesten leren samenwerken. Met het einde van de militaire dienstplicht ging ook die belangrijke ontmoetingsplek teloor. Indachtig de militaire dienstplicht heeft de invoering van een maatschappelijk dienstjaar vele voordelen: het vergroot de maatschappelijke betrokkenheid van jonge mensen en het helpt hen bij de oriëntatie op een toekomst nadat voltijds onderwijs is gevolgd. Maar minstens zo relevant is de wetenschap dat een maatschappelijke dienstjaar jonge mensen van verschillende educatieve, culturele en sociaal-maatschappelijke achtergronden weer samenbrengt om een klus te klaren die bovendien nuttig is voor een groter geheel. Al die voordelen van een maatschappelijk dienstjaar worden kernachtig samengevat in de term: search & service year.
- **De samenbindende functie van sport, muziek en cultuur** ~ Sportverenigingen en culturele centra met podia kunnen een belangrijke samenbin-

110 | Volker, Andriessen en Posthumus 2014, pag. 223-225 en 228-230

dende functie vervullen. De inzet van cultuur- en sportbeleid moet daarom niet alleen zijn gericht op de ondersteuning van topsport en de excellente podia en gezelschappen. Heel nadrukkelijk ligt de basis bij de amateursport en de muziek en cultuur die door talloze mensen in hun vrije tijd wordt beoefend. Daar komen mensen samen rond een gedeelde passie en kunnen zij gemeenschappen vormen waar maatschappelijke breuklijnen geen rol spelen. Bij het NOC-NSF is nu de ontwikkeling zichtbaar dat de sporten waar de grootste kans bestaat dat die (Olympische) medailles voortbrengen prioriteit krijgen. Dat zijn veelal individuele sporten zoals schaatsen en zwemmen. De sportkoepel zou een bredere focus moeten hanteren dan de mogelijkheid op succes alleen en bovendien speciaal oog moeten hebben voor het maatschappelijke belang van teamsport.

- **Verplichte uitwisseling van leerlingen** ~ Kinderen moeten nu al op hun twaalfde het niveau voor het voortgezet onderwijs kiezen. De kritiek op die vroege selectie onder onderwijskundigen, leerkrachten en ouders neemt toe.¹¹¹ Los van de onderwijskundige argumenten om die vroege scheiding te bekritisieren, heeft de vroege selectie ook een belangrijk negatief neven-effect: nog voor de puberteit vindt een schifting plaats op basis van onderwijsniveau. VMBO'ers en VWO'ers volgen veelal hun eigen onderwijs op verschillende locaties. Zij kunnen dus geen kennis nemen van de talenten en vaardigheden van hun leeftijdgenoten die een ander type onderwijs volgen, laat staan dat ze van elkaar kunnen leren en elkaar kunnen inspireren. Die mogelijkheid sluiten we al vroeg uit. Dat kan en moet anders. Er zijn veel goede redenen om ons onderwijsstelsel weer eens grondig tegen het licht te houden¹¹² en de vroegtijdige schoolselectie is dan één van de aspecten die daarbij heroverwogen moet worden. Daarnaast moeten scholen worden aangemoedigd om uitwisselingen te organiseren tussen leerlingen van verschillende scholen en schooltypen; vakken als sport, maatschappijleer en cultuur krijgen een enorme meerwaarde als een leerling die kan volgen met medeleerlingen die een andere educatieve achtergrond hebben. Het stimuleert leerlingen zich te verdiepen in leeftijdgenoten met andere capaciteiten en ambities.
- **De verbindende kracht van religie benutten** ~ Godsdienst heeft twee gezichten. De geschiedenis en het actuele nieuws van vandaag de dag laten zien dat religie kan uitsluiten en afstoten. De ander die niet het zelfde gelooft, is dan een opponent. Daar staan talloze voorbeelden tegenover van de verbindende kracht van godsdienst. Van kerkelijke gemeenten die zich inzetten voor kwetsbare mensen in hun wijk tot actieve moskeebezoekers die jongeren helpen met hun huiswerk. Van gelovigen die tal van steden een

111 | Zie bijvoorbeeld Onderwijsraad 2010 en WRR 2013, pag. 278-280

112 | Zie WRR 2013, pag 272: "Nederland ontbeert een meer uitgewerkte en onderbouwde visie op de aard van de onderwijs inhoud." Vgl. ook Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2015

interreligieuze dialoog opzetten, tot kerken en moskeeën die hun deuren openzetten voor thuis- en daklozen. Tal van onderzoeken laten steeds weer zien dat gelovige mensen via vrijwilligerswerk bovengemiddeld maatschappelijk actief zijn en relatief veel geld aan goede doelen geven. De angst voor en onbekendheid met godsdienst heeft echter een (politieke) beweging in gang gezet die religie wil terugdringen naar het privédoein. Daarbij wordt het beginsel van de scheiding van kerk en staat misbruikt om religie uit het publieke domein te weren. Dat is een gemiste kans. De huidige krampachtige omgang met religie verhindert dat we volop ruimte geven aan de verbindende maatschappelijke kracht die kerken en moskeeën op basis van hun religieuze overtuigingen ook kunnen vormen.¹¹³

Mogelijkheden voor participatie vergroten

De kloof in participatie bestaat op drie verschillende niveaus: politiek, maatschappelijk en sociaal-economisch. Alledrie de kloven moeten op verschillende wijzen worden overbrugd.

- **Politiek: de representatieve democratie aanvullen met participatieve vormen** ~ De onderzoeken van Bovens en Wille maar ook het SCP hebben laten zien dat onze representatieve democratie een probleem heeft met haar representativiteit. Lager opgeleiden maken nauwelijks deel uit van onze volksvertegenwoordigingen of besturen. Hun zorgen, ideeën en ambities komen daarom veel minder snel op de politiek agenda. Door aan onze representatieve democratie participatieve elementen toe te voegen, kan voor veel mensen de drempel worden verlaagd om politiek bij te dragen. Een burgerjury of -forum, een (nationale) conventie en de begrotingswijzer geven mensen invloed buiten de politieke instituties om en de ervaring heeft geleerd dat het met deze vormen mogelijk is een grote diversiteit aan mensen te betrekken bij politieke vraagstukken. Om diezelfde reden zou het CDA de invoering van een referendum nog eens moeten overwegen, omdat ook met dit instrument onder bepaalde voorwaarden besluiten op basis van een meer representatieve afweging worden genomen.¹¹⁴

Bij de samenstelling van de kieslijsten hebben politieke partijen de taak om - behalve de diversiteit in de verhouding man/vrouw en etnische achtergrond - ook de diversiteit in maatschappelijke en educatieve achtergrond mee te wegen. Het vergroten van de mogelijkheden dat iedereen actief kan participeren in onze democratie vraagt ook om een goede ondersteuning van volksvertegenwoordigers. Die is nu zo beperkt dat alleen politici met voornamelijk academische vaardigheden zich staande kunnen houden met een dergelijke hoge werkdruk. Wanneer volksvertegenwoordigers worden omringd door goede mensen, kan een grotere diversiteit aan mensen zich

113 | Zie voor dit onderwerp bijvoorbeeld Sophie van Bijsterveld 2008 en Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2013

114 | Zie de voorstellen hieromtrent van de CDA-Metagroep Democratie in hun visiedocument, december 2014

beschikbaar stellen voor een politieke functie.

Ten slotte behoeft de lokale democratie als oefenplaats voor democratisch burgerschap aandacht en onderhoud. Het was Alexis de Tocqueville die halverwege de negentiende eeuw al betoogde dat democratische vaardigheden moeten worden opgedaan op het kleinschalige en overzichtelijke niveau van de lokale democratie. Zonder sterke lokale democratie werkt het op grote schaal niet.¹¹⁵ Daar heeft Nederland wel een probleem. De recente decentralisaties in het sociale domein hebben het takenpakket van met name gemeenten aanzienlijk verzaamd zonder dat daarbij de vraag is gesteld of gemeenteraden daarvoor voldoende zijn toegerust. Het ontbreken van sterke en kritische lokale media die reilen en zeilen van de lokale politiek intensief volgen vormt daarbij een kwetsbare achilleshiel.¹¹⁶ De constatering van wegwijnende lokale media is niet nieuw, maar voorstellen hoe met die ongewenste situatie moet worden omgegaan zijn nog maar weinig gedaan. Het is daarom tijd voor een kaderplan 'lokale media'.

- **Maatschappelijk: in een betrokken samenleving doet iedereen mee ~** Hoofdstuk 2 van dit rapport liet eerder zien dat de door dit kabinet gelanceerde idee van een participatiesamenleving het gevaar in zich draagt dat het een elitair idee van hoogopgeleide politici voor een elite van hoogopgeleide en assertieve burgers blijft. Het vergroot dan vooral de mogelijkheden om politiek en maatschappelijk bij te dragen en invloed uit te oefenen voor die mensen die al bovengemiddeld politiek en maatschappelijk actief zijn. Een overheid en politiek die mensen echt de regie over hun leven en leefomgeving terug wil geven, dient taken niet rigoureuus los te laten maar zich zelf een andere rol aan te meten: van zelf doen en bedenken naar proces begeleiden en ondersteunen van bewoners. De cultuuromslag die bij de overgang naar een betrokken samenleving hoort, gaat moeilijk samen met al te hoge ambities ten aanzien van bezuinigingen die de overheid moeten doen krimpen. Als de politiek daadwerkelijk de pretentie heeft om iedereen mee te laten doen, zal ze moeten investeren in een openbaar bestuur dat mensen daarbij helpt en ondersteunt.¹¹⁷
- **Sociaal-economisch: speciale aandacht voor laaggeschoolden en middengroepen ~** Het economische beleid in Nederland wordt veelal gestuurd door generieke parameters die de effecten van maatregelen voor de grote gemene deler weergeven: economische groei, de ontwikkeling van het bruto of netto nationaal product, de werkgelegenheid, inkomensplaatjes en de koopkrachtontwikkeling. Maar terwijl de generieke cijfers wellicht laten zien dat de economie groeit, de inkomens en de koopkracht er gemiddeld op vooruitgaan en de werkgelegenheid dientengevolge daalt, kunnen die

115 | De Tocqueville 2011, pag. 75 e.v.

116 | Zie de recente studies *Nieuwsvoorziening in de regio 2014* (2015) in opdracht van het Stimuleringsfonds voor de Journalistiek

117 | Zie ondermeer WRR 2012 en Rob 2012

positieve resultaten geheel aan kwetsbare groepen voorbij gaan. We zagen al eerder dat de samenleving er als geheel sterker van wordt als verschillen niet te groot worden en mensen in gelijke mate kunnen profiteren van voorspoed en vooruitgang. Om er zeker van te zijn dat ook in sociaal-economisch opzicht zoveel mogelijk mensen mee kunnen doen, dienen daarom ook altijd de maatregelen die wellicht goed zijn op basis van de generieke cijfers, te worden gewogen op basis van de gevolgen voor de kwetsbare groepen in onze samenleving.

Het midden versterken

Eén van die kwetsbare groepen is tegenwoordig de sociaal-economische middenklasse. Speciale aandacht moet daarom zeker uitgaan naar de midden-groepen. De kloof in een samenleving tussen kansrijke en kwetsbare groepen wordt onverantwoord groot als zich daartussen niet een robuuste middengroep bevindt die als maizena de uitersten met elkaar verbindt. De positie van middengroepen vertegenwoordigt een breder algemeen belang. Dus voor zowel fiscaal beleid als het doorvoeren van bezuinigingen dient steevast te worden gekeken of niet de uitholling van de middenklasse wordt aangejaagd. Cijfers hebben hierboven laten zien dat zij onevenredig zwaar zijn aangeslagen voor de financieel-economische crisis sinds 2008 en onevenredig weinig hebben geprofiteerd van de economische vette jaren in de periode voor 2008. Nu divers wetenschappelijk onderzoek duidelijk maakt dat vooral het middensegment geraakt wordt bij de volgende stap in de automatisering en technologisering van de samenleving en arbeidsmarkt, dient de politiek speciale zorg te hebben voor hun maatschappelijke en arbeidsmarktpositie.

6.3 Herwaarderen

In het eerste hoofdstuk benadrukten we dat vanuit christendemocratisch oogpunt ieder mens telt en dat verschillen er daarom mogen zijn. De christendemocratie heeft dan ook geen verwantschap met een streven naar gelijkheid als doel op zich. Een streven naar gelijkwaardigheid past de christendemocratie beter. Daarin zit niet voor niets het werkwoord 'waarderen' besloten. We citeerden uit een eerder rapport van het Wetenschappelijk Instituut over de christendemocratische mensvisie: "We ontlenen onze waardigheid vooral aan wat ons onderscheidt van anderen, wat ons bijzonder maakt."¹¹⁸ Een christendemocrate zal daarom in zijn politiek niet proberen de verschillen ongedaan te maken, wel om mensen met hun verschillende eigenschappen, vaardigheden en kennis gelijk te waarderen.

Een herwaardering van verschillen is hoognodig. Dat mensen gemakkelijker de maatschappelijke positie weten te krijgen die bij hun kwaliteiten

118 | Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 2011, pag. 67

en talenten past zonder dat daar klasse-gerelateerde criteria als status en positie van de familie of rijkdom een rol bij spelen, is zonder meer een mooie opbrengst van de meritocratie. Tegelijk is verzet nodig tegen de ongelijkwaardigheid in een meritocratie dat de hoogste waardering uitgaat naar de mensen met het hoogste opleidingsniveau. De kunst is om het eerste aspect van de meritocratie te behouden en het tweede teniet te doen. Een samenleving heeft immers juist mensen nodig die verschillende capaciteiten en eigenschappen hebben. Die verschillen stimuleren veerkracht, creativiteit en innovatiekracht en dat zijn onmisbare eigenschappen voor een gemeenschap waarbinnen het goed samenleven is. De noodzakelijke herwaardering begint aldus met het leren waarderen van en omgaan met verschillen in een samenleving. Hoe kan herwaardering voor variëteit vorm worden gegeven?

- **Vakmanschap op waarde schatten** ~ Het is al veelvuldig bepleit maar het kan niet te vaak worden herhaald: het leren van een vak of ambacht op een Vmbo of Mbo verdient brede maatschappelijke waardering. Onze samenleving kan niet zonder mensen die een specifiek vak of ambacht beheersen. Die maatschappelijke waardering omvat veel meer dan de geldelijke beloning die vakmensen voor de uitoefening van hun werk of ambacht ontvangen. We moeten ons verzetten tegen de 'eendimensionalisering' van erkenning en waardering via geld en inkomen. Waardering heeft in de eerste plaats te maken met taal: hoe spreken we over mensen, welke woordkeuze gebruiken we daarbij? Verder is het cruciaal dat de politiek wil investeren in de kwaliteit van de (V)Mbo-scholen. Docenten aan deze scholen moeten ervaren dat zij gewaardeerd worden voor het belangrijke werk dat zij doen. De aandacht van het onderwijsbeleid en de financiën mogen niet eenzijdig naar het basis- en hogeronderwijs gaan. Daarnaast speelt mee of mensen met een vakopleiding ook tijdens hun werkzame leven kansen krijgen zich verder te ontplooien. Betekent de keuze om een vak te leren dat iemands carrièreperspectief voor de rest van zijn of haar leven vastligt of kunnen vakmensen zich verder specialiseren dan wel om- of bijscholen?¹¹⁹ En ja, uiteindelijk heeft waardering ook een financiële component; daarvoor volgen hieronder nog enkele aanbevelingen.
- **Talentmanagement in plaats van kenniseconomie** ~ Het speerpunt van het Nederlandse economische beleid van het afgelopen decennium was de focus op kennis als de belangrijkste productiefactor van de economie in de éénnentwintigste eeuw. Een belangrijk neveneffect van deze eenzijdige gerichtheid op kennis, is dat een ieder die beter uit de voeten kan met

119 | Dit rapport is niet de plaats voor een uitgebreide beschouwing over de staat van het (middelbaar) beroepsonderwijs. Zie daarvoor de behartenswaardige beschouwing en adviezen van de WRR (2013), paragraaf 9.3.3.

één van de andere productiefactoren - arbeid, natuur en in mindere mate kapitaal - al dan niet expliciet als minder waardig wordt beschouwd. Een goed functionerende economie die concurrerend wil zijn op (technologische) kennis, kan niet zonder vakmanschap, ondernemerschap, kunstenaars, dienstverleners, leraren en zorgverleners. Het is de evenwichtige balans tussen en benutting van arbeid, kapitaal, kennis en natuur die een economie concurrerend maakt. De focus moet daarom niet eenzijdig op kennis maar talentontwikkeling liggen. De vraag moet niet zijn hoe we zoveel mogelijk kennis genereren, maar hoe we zo veel mogelijk mensen de kans geven hun talenten te ontdekken en benutten en hun ambities te realiseren.¹²⁰ Dat heeft uiteraard tot consequentie dat mensen die zich vanuit hun talenten met kennisverwerving en -vernieuwing zouden moeten bezighouden, als vanzelf daar uitkomen, maar ook dat mensen die andere talenten hebben niet geforceerd de afvalrace om het hoogste opleidingsniveau worden ingeduwd in een poging hen bij een competitie te betrekken waar ze nooit de winnaar van kunnen worden.

Een focus op talent in plaats van kennis vraagt een andere inrichting van ons onderwijsbestel. Jongeren moeten de gelegenheid krijgen om hun talent te ontdekken en dus verdient het aanbeveling om het stapelen van opleidingen te rehabiliteren. Door bezuinigingen zijn jonge mensen nu gedwongen om meteen de goede keuze voor de juiste opleiding en het juiste niveau te maken. Maar vanuit de waardering van verschil moet ook de erkenning volgen dat sommige leerlingen dieseltjes zijn die langzaam op gang komen. Het is verspilling van talent als we hen niet de kans geven om stapsgewijs via het stapelen van opleidingen uit te komen op hun bestemming.

- **Inkomensverschillen vragen blijvende alertheid** ~ Richard Wilkinson en Kate Pickett beschrijven in hun prille klassieker *The Spirit Level* hoe tegenstellingen het sociale weefsel van een samenleving aantasten.¹²¹ Op basis van hun onderzoek naar inkomensverschillen in vele landen constateren zij met een overvloed aan gegevens dat ongelijkheid samenlevingen op tal van gebieden geen goed doet. In de landen waar het verschil tussen rijk en arm groot is, komen meer tienerzwangerschappen, kindersterfte, obesitas, geweld en gezondheidsproblemen voor. Bovendien betekent een grote inkomensongelijkheid een lagere levensverwachting, minder sociaal vertrouwen, meer moorden en meer analfabetisme. Wilkinson en Pickett stellen dat sociale status en rangorde heel belangrijk is voor mensen. "Inkomensongelijkheid wakkert statuscompetitie en statusonzekerheid aan, vergroot persoonlijke angsten over de eigenwaarde en intensiveert zorgen over hoe we bekeken en beoordeeld worden. (...) In het ideale geval hangen de

120 | Zie ook het pleidooi van de RMO 2011, pag. 55 en 56

121 | Wilkinson en Pickett 2010

indrukken die we van elkaar hebben, af van persoonlijk contact in de samenleving. Omdat uiterlijke verschijning hiervoor in de plaats komt, verzwakt ongelijkheid ook het sociale weefsel van de samenleving. De toename van consumentisme en de verzwakking van het gemeenschapsleven zijn dus onderling verbonden.”¹²²

Het is belangrijk hier te markeren dat internationaal gezien de inkomensverschillen in Nederland relatief gering zijn.¹²³ Mensen geven in enquêtes van het SCP bovendien aan dat ze er geen probleem mee hebben dat er mensen zijn die meer verdienen dan zij.¹²⁴ Nederlanders zijn wat dat betreft niet jaloers aangelegd. Tegelijk laat de herhaaldelijke maatschappelijke ophef bij bonussen en salarisverhogingen voor mensen in topfuncties zien dat mensen wel hechten aan een enige mate van rechtvaardigheid en proportionaliteit. Een verhoging voor de top terwijl mensen op de werkvloer op de nullijn moeten blijven of zelfs moeten vrezen voor hun baan, vinden mensen moeilijk te verkroppen. Inkomensverschillen vragen daarom blijvende alertheid. Nu laait het politieke debat alleen op als een individuele kwestie voor beroering heeft gezorgd. De politiek dient meer fundamenteel na te denken over de vraag welke inkomensverschillen proportioneel en rechtvaardig zijn. Mag de voorzitter van de Raad van Bestuur van een grote onderneming honderd keer zoveel verdienen als de man op de werkvloer? In hoeverre dienen overwegingen ten aanzien van de concurrentiepositie van Nederlandse ondernemingen tot wat buitenlandse ondernemingen hun managers betalen daarbij een rol te spelen? De Nederlandse econoom Robert Went heeft een dergelijk debat al sterk ingekaderd met zijn constatering dat bij inkomens- en vermogensverschillen geldt dat toeval sterk bepalend is voor het inkomen van de CEO omdat “de claim dat iemands inkomen bepaald wordt door de marginale opbrengst van haar arbeid niet (is) te handhaven”.¹²⁵ Daarmee moet deze discussie niet met economische maar vooral met morele argumenten worden gevoerd. En dat zijn precies de soort debatten die we te lang uit de weg zijn gegaan, zoals Sandel eerder constateerde.

6.4 Toerusten

De christen-democratie koestert verschillen tussen mensen. Zij hebben verschillende dromen, ambities en capaciteiten. Een samenleving waar ruimte is voor die verschillen komt tot bloei en zal op de lange duur creatiever en innovatiever blijken dan die plekken waar die verschillen de kop in worden gedrukt. Maar belangrijker nog: die samenleving waar verschil er mag zijn, zal

122 | Citaat van Wilkinson afkomstig uit Kremer en Schrijvers 2014, pag. 108

123 | Kremer, Bovens, Schrijver en Went 2014, pag. 14 e.v. en Vrooman, Gijsberts en Boelhouwer 2014, pag. 338 e.v.

124 | Soede, Hoff en Kullberg 2014, pag. 129 e.v.

125 | Went 2014

een betere en aangename plek zijn om te leven. Als dat verschil er mag zijn, moeten we echter wel investeren in de vaardigheid van mensen om met die verschillen om te gaan. Verschillen kunnen leiden tot ergernis, botsingen of zelfs strijd. Het vraagt begeleiding en toerusting om deze wrijving niet te laten ontaarden maar tot glans te laten komen.

Het is een politieke opdracht om mensen goed toe te rusten zodat zij een positie kunnen verwerven in de samenleving en daar hun bijdrage kunnen leveren op een wijze die door hen als zinvol wordt ervaren. Het is in de eerste plaats belangrijk dat mensen de vaardigheden krijgen aangereikt om invulling te geven aan democratisch burgerschap. Daarnaast dienen zij voorbereid te worden op een snel veranderende wereld en economie die eerder om eigenschappen als veerkracht, creativiteit en oplossingsvermogen vragen dan alleen een specialisme. Dit lijken twee gescheiden doelen, maar we zullen hierna betogen dat ze nauw met elkaar te maken hebben.

Toerusting is in eerste instantie vooral een taak van het onderwijs. Die moet jonge mensen voorbereiden op een leven waarin zij een zelfstandige positie in de samenleving kunnen veroveren. Het is een ernstig maar een steeds wijder verbreid misverstand dat het onderwijs als belangrijkste doel heeft om mensen voor te bereiden op een baan. Op basis van dat misverstand wordt economische politiek gevoerd: wat is nodig om als land in de toekomst concurrerend te zijn en blijven? Ook de WRR “bezondigt” zich aan deze omis-sie. In het hier al eerder aangehaalde rapport *Een lerende economie* stelt de WRR in de inleidende paragraaf van het onderwijshoofdstuk nog wel dat het onderwijs in het verleden meerdere functies heeft vervuld: “het was de toeleverancier van goed opgeleide vakkrachten en had in die zin een economische functie; het was de leverancier van competente burgers en had in die zin een algemeen vormende functie; en het was een emancipatie-instrument.”¹²⁶ De WRR stelt dan ook dat het debat over onderwijs daarom altijd over de weging van deze doelstellingen ging om vervolgens aan te geven waar hij prioriteit aan geeft: “de vraag is vooral hoe onderwijs zo vorm kan krijgen dat het verdienvermogen van een land er iets mee opschiet.”¹²⁷

De Amerikaanse filosoof Martha Nussbaum verzet zich hevig tegen deze eenzijdige doelstelling van het onderwijs. In haar pamflet *Not for profit* stelt zij dat de VS, India en veel Europese landen het onderwijs eenzijdig inzetten om economische groei te creëren met als gevolg dat de vakken die politiek burgerschap creëren in het gedrang komen: “Als we ook maar enige hoop willen koesteren op het in stand houden van fatsoenlijke instituties, dwars door de vele scheidslijnen die binnen elke moderne samenleving bestaan, dient de

126 | WRR 2013, pag. 257

127 | WRR 2013, pag. 263

competentie om ons in te leven in de ervaring van een ander (...) sterk verbeterd en verfijnd te worden.”¹²⁸

De ontwikkeling die Nussbaum beschrijft heeft sterke overeenkomsten met Nederland; van groepen die langs elkaar heen leven, elkaar niet meer tegenkomen en geen kennis meer nemen van wat die ander bezighoudt. Welke vakken zijn nodig om democratisch burgerschap te stimuleren? Nussbaum noemt er drie. In de eerste plaats socratisch denken en argumenteren om zodoende “een nieuw soort burger voort te brengen: actief, kritisch, nieuwsgierig en in staat om weerstand te bieden aan het gezag en aan de druk van de mensen uit zijn omgeving.”¹²⁹

Het onderwijs dient in de tweede plaats “te stimuleren dat leerlingen zichzelf gaan beschouwen als leden van een heterogene natie (want alle moderne naties zijn heterogeen) in een nog heterogenere wereld, en leerlingen enig begrip bij te brengen van de geschiedenis en het karakter van de uiteenlopende groepen die haar bewonen.”¹³⁰ Kinderen “intelligent wereldburgerschap” bijbrengen vereist volgens Nussbaum kennis van vreemde talen, geschiedenis, economie en politieke wetenschappen.¹³¹

Ten slotte houdt Nussbaum een pleidooi voor de “narratieve verbeelding”, de eigenschap “om te bedenken hoe het is om in de schoenen te staan van iemand anders dan jijzelf, om een intelligente lezer te zijn van het verhaal van die persoon, en om de emoties, wensen en verlangens te begrijpen die iemand in die situatie zou kunnen hebben.”¹³² Het is volgens Nussbaum vooral kunst die het empathisch vermogen kan vergroten en culturele blinde vlekken bloot kan leggen en dus moeten leerlingen aan de slag met literatuur, muziek, schilderen, prenten, beeldhouwwerken en dans.

Dat zijn precies de vakken en opleidingen die in onze marktsamenleving in de knel zijn gekomen. Want de meerwaarde van deze vakken is niet direct te vertalen in een kwantificeerbare winst. Faculteiten op universiteiten die zich met filosofie, kunsten, talen of literatuur bezig houden hebben het moeilijk, mede door het teruglopende aantal studenten die - mede onder invloed van een leenstelsel - worden gestimuleerd om hun arbeidsmarktpositie mee te wegen bij de keuze van een opleiding. Nussbaum betoogt dat er echter geen

128 | Nussbaum 2011, pag. 26

129 | Idem, pag. 102

130 | Idem, pag. 111

131 | Dat het geen overbodige luxe is om mensen besef bij te brengen dat zij in een heterogene samenleving leven, heeft onderzoek van Wil Tiemeijer scherp laten zien. Hij constateert op basis van enquêtes dat veel mensen geloven dat het volk een eenheid is met een duidelijke en gekende wil. Uiteraard komt die volkswil overeen met de opinie van de ondervraagde respondenten. Zij hebben dus geen oog voor de gedeeldheid van de democratische gemeenschap die Nederland is. Zo ontstaat als vanzelf bij veel mensen grote onvrede over het functioneren van onze democratie, omdat zij menen dat de regering onvoldoende de wil van het volk volgt. (Zie Tiemeijer 2010.)

132 | Nussbaum 2011, pag. 130

tegenstelling is tussen (jonge) mensen vaardigheden bijbrengen om voluit democratisch te kunnen participeren en de concurrentiepositie van een land te stimuleren, omdat inlevingsvermogen en kritisch denken “een klimaat van verantwoordelijkheid en alert rentmeesterschap en een cultuur van creatieve innovatie” bevorderen.¹³³

Ook de RMO, WRR en minister Bussemaker van Onderwijs concluderen dat vaardigheden die mensen in staat stellen creatief te denken, weerbaar te zijn en oplossingen voor ongekende oplossingen te bedenken van cruciaal belang zijn op de arbeidsmarkt voor de toekomst.¹³⁴ De technologische veranderingen gaan zo snel dat het onmogelijk is om mensen zo op te leiden dat zij rond hun twintigste met de dan opgedane kennis en vaardigheden veertig tot vijftig jaar vooruit kunnen. Mensen zullen in de decennia die volgen in zich zelf moeten blijven investeren, terwijl tegelijkertijd hen de vaardigheden moeten zijn aangereikt die het hen mogelijk maken veerkrachtig om te gaan met voortdurende verandering en aanpassing. In Nederland is op beide vlakken nog wel een wereld te winnen. De ambitie om blijvend in je zelf te investeren door een leven lang te blijven leren, heeft nog niet op brede schaal wortel geschoten. En veel scholen ontberen nog de kwaliteit die nodig is om hun leerlingen en studenten voor te bereiden op de nieuwe eisen van de toekomst. De vaardigheden en vakken die democratisch burgerschap stimuleren dragen bij aan de competenties die ook nodig zijn op de arbeidsmarkt van de toekomst. Dat leidt tot de volgende concrete aanbevelingen:

- De geestesvakken dienen een prominente plaats te krijgen op het curriculum van alle scholen.¹³⁵ Debatteren, filosofie en levensbeschouwing, geschiedenis, politiek, maatschappijleer en kunsten dienen op alle schooltypen op hoog niveau gedoceerd te worden.
- Het essentiële principe van een leven lang leren wordt in Nederland met de mond beleden, maar nauwelijks in praktijk gebracht. Zo heeft overheidsbeleid het volgen van een studie op latere leeftijd voor veel mensen onbetaalbaar gemaakt. Bovendien zijn er weinig (betaalbare) herstelkansen als jonge mensen ergens tussen hun zestiende en achttiende een verkeerde studiekeuze blijken te hebben gemaakt. Een stresstest van al het beleid en elke regeling die een drempel opwerpt om een leven lang te kunnen leren is nodig om van woorden ook daden te kunnen maken.

133 | Nussbaum 2011, pag. 26. Ze voegt daar meteen aan toe dat het argument van verdienvermogen ondergeschikt dient te zijn aan het argument dat betrekking heeft op de stabiliteit van democratische instituties, omdat “een sterke economie een middel (is) om menselijke doelen te bereiken en geen doel op zich”. Zie ook ons rapport *Bloei en groei*, 2015.

134 | Zie RMO 2011, WRR 2013 en de toespraak ‘Vaardigheden voor de toekomst’ die minister Bussemaker op 17 maart 2014 in Amsterdam hield op het symposium van de KNAW. Deze rede is te vinden op internet.

135 | Zie ook Willem B. Drees, ‘Humanities, voor de aap die nadenkt’, in: *NRC Handelsblad*, 30 januari 2015

- Te veel (lagere) opleidingen zijn te theoretisch ingezet, wat bij de niet-leerders tot veel frustratie leidt en schooluitval bevordert. Voor de mensen wiens talenten beter tot hun recht komen als zij leren via doen, dienen veel meer mogelijkheden voor leer-werkcombinaties te worden ontwikkeld. Daarbij kan Nederland zich laten inspireren door Duitsland dat daarmee meer ervaring mee heeft. Ieder mens heeft talenten en het is belangrijk zoveel mogelijk verschillende leervormen te ontwikkelen om al die talenten er ook uit te krijgen.
- De traditionele meester/gezelrelaties nieuw leven in te blazen is eveneens een manier om 'doeners' een leeromgeving te bieden waarin zij hun vaardigheden tot ontplooiing kunnen brengen. Het is bovendien waardevol als de bestaande ervaring en kennis bij oudere werknemers worden benut. Meester/gezelrelaties versterken daarnaast de intergenerationele contacten en kunnen daarmee bijdragen aan nieuwe ontmoetingen die nodig zijn om bruggen te slaan.

**7 | Lang leve het
verschil, weg met
de fragmentatie
Samenvatting en
conclusies**

Het thema ongelijkheid is weer onderwerp van debat. De omvangrijke studie van de Franse econoom Thomas Piketty over inkomensongelijkheid in verschillende Westerse landen heeft daar ongetwijfeld in belangrijke mate aan bijgedragen. Maar ook al voor het verschijnen van deze studie was een groeiend bewustzijn zichtbaar dat het goed is over de aard en gevolgen van grote maatschappelijke verschillen na te denken. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) bracht een tweetal studies uit die pogen de vinger te leggen op verschillen in de Nederlandse samenleving. Het Sociaal en Cultureel Planbureau deed met het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014* hetzelfde.

Het risico van het debat over dergelijke studies is dat verschillen en ongelijkheid impliciet als een verkeerd en ongewenst verschijnsel worden geïdentificeerd waartegen per definitie politieke maatregelen nodig zijn. Maar niet alle verschillen zijn verkeerd. Sterker nog, verschillen in bijvoorbeeld kennis, vaardigheden, ambities, belangstelling, passies en eigenschappen maken een samenleving veerkrachtiger, creatiever en sterker. Vanuit haar mensbeeld draagt de christendemocratie uit dat ieder mens uniek en van waarde is. En de uniciteit van mensen zit in wat hen van elkaar doet verschillen. In *Mens, waar ben je?* formuleerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het zo: “We herkennen onze wederzijdse humaniteit juist in onze verschillen, in onze individualiteit, in onze geschiedenis. Onze identiteit ligt niet in onze universaliteit, maar in onze particulariteit.”

Een gemeenschap heeft niets aan mensen die allemaal op elkaar lijken, in het zelfde goed zijn of van hetzelfde onderwerp veel afweten. Een voetbalteam heeft spelers nodig die goed kunnen verdedigen, voorzetten kunnen geven en scoren. In die diversiteit zit de kracht van een team; een voetbalelftal met alleen Ronaldo's of Messi's wordt geen kampioen. Dat is niet anders met grotere gemeenschappen, zoals een samenleving. Die heeft mensen nodig die kunnen ondernemen, zorgen, onderwijzen, besturen, richting geven, volgen, ontdekken, ontwikkelen, uitvoeren, dwarsliggen, inspireren, luisteren, spreken, meevoelen en doorpakken.

De christendemocratie denkt liever in termen van gelijkwaardigheid in plaats van gelijkheid. Een christendemocraat zal daarom in zijn politiek niet proberen verschillen ongedaan te maken, maar wel om mensen met hun verschillende eigenschappen, ambities, vaardigheden en kennis gelijk te waarderen. Let wel: het begrip waarderen heeft hier uiteraard een veel bredere betekenis dan de uitdrukking van die waarde in een geldelijk bedrag. Dat kan er een onderdeel van vormen, maar is zeker geen sluitstuk. Het is die brede betekenis van waarde en de waardigheid van de mens die maakt dat de christendemocratie zich ook verzet tegen de economisering van de samenleving waarbij mensen en hun werk en inzet worden uitgedrukt in wat het kost en oplevert in plaats van wat het waard is.

Juist omdat mensen verschillend zijn, is hun bijdrage voor de gemeenschap zo belangrijk. Als christendemocratische politiek dan toch probeert gelijkheid te creëren, is het om een gelijk speelveld te scheppen om juist zo de uniciteit en waarde van mensen ten volle tot hun recht te laten komen. Gelijke behandeling van overheidswege is zo beschouwd een voorwaarde voor een maatschappelijk ruimte die mensen in staat stelt verantwoordelijkheid te dragen, naar eigen inzichten te leven en zich geestelijk, moreel en emotioneel te ontwikkelen.

Nu is er wel een probleem met dat speelveld. Want op tal van terreinen blijkt helemaal geen sprake van een gelijk speelveld voor alle mensen. Op politiek, economisch en sociaal vlak bestaan scherpe tegenstellingen waarbij opleidingsniveau op het eerste gezicht de bepalende factor lijkt. Zo wordt onze democratie overheerst door mensen met een hoger onderwijsdiploma op zak. En dat is riskant omdat laag opgeleiden andere onderwerpen belangrijk vinden en bovendien verschillend over tal van thema's denken dan hoog opgeleiden. De dominantie van mensen met een HBO- of universitair diploma op zak in de Tweede Kamer en onze gemeenteraden maakt dan ook dat de onderwerpen die mensen met maximaal een MBO-opleiding belangrijk vinden moeilijker op de politieke agenda komen. De WRR komt daarom tot de conclusie dat de representatie van mensen met een laag opleidingsniveau in onze democratie te wensen over laat. Dan is het natuurlijk niet heel vreemd dat die minder vertrouwen hebben in de politiek. Ook op sociaal-economisch gebied staan zij op achterstand: ze zijn vaker werkloos en hun inkomen is de laatste jaren verder achterop geraakt in vergelijking met hoogopgeleiden. Dan verbaast het weer niet dat laag opgeleiden minder optimistisch zijn over de toekomst, minder (zelf-)vertrouwen hebben en daarom ook kritischer zijn over de participatiemaatschappij. Ten slotte is het wellicht het meest schrijnend dat mensen met een lagere opleiding gemiddeld zes jaar korter leven en tien tot twintig jaar minder kunnen genieten van een leven in goede gezondheid.

Nu is opleidingsniveau in bovenstaande kwesties van ongelijkheid wel de voorspellende factor, maar niet de verklarende. Anders gezegd: de gevolgde opleiding is niet de oorzaak. In de 2014-versie van zijn tweejaarlijkse Sociaal en Cultureel Rapport betoogt het SCP dat het bezit of ontbreken van verschillende vormen van kapitaal de tegenstellingen verklaart. Het SCP onderscheidt vier soorten kapitaal. Met *persoonskapitaal* worden tal van persoonlijke eigenschappen onderscheiden die invloed uitoefenen op iemands maatschappelijke positie, zoals lichamelijke gezondheid, zelfvertrouwen en -zelfbeeld en uiterlijke verschijning. Het *economisch kapitaal* vertelt in welke mate mensen beschikken over opleiding, vaardigheden, werk, inkomen en vermogen. In hoeverre mensen over taalvaardigheid, ict-competenties en smaken, voorkeuren en culturele kennis beschikken, bepaalt hoeveel *cultureel kapitaal* iemand bezit. Ten slotte

zegt *het sociaal kapitaal* iets over op hoeveel sociale (familie, vrienden en burens) en instrumentele steun (kapitaalkrachtige en/of invloedrijke mensen) iemand kan rekenen.

Het SCP heeft vervolgens het bezit van de verschillende vormen van kapitaal van tal van respondenten bij elkaar opgeteld en komt op basis daarvan tot een indeling van de Nederlandse samenleving in zes groepen: de gevestigde bovenlaag, het precariaat, jongere kansrijken, werkende middengroep, comfortabel gepensioneerden en de onzekere werkenden. Daarbij behoren de eerste twee groepen tot de uitersten. De gevestigde bovenlaag bezit in alle opzichten de meeste hoeveelheid kapitaal, terwijl het precariaat met het ontbreken van diverse vormen van kapitaal juist de meest kwetsbare groep in onze samenleving vormt. Beide groepen beslaan 15 procent van onze samenleving. De overige vier segmenten vormen een omvangrijke middengroep en tellen de overige 70 procent.

De tegenstelling tussen de gevestigde bovenlaag en het precariaat is zo groot dat de onderzoekers van het SCP die twee groepen aanduiden als een sociale klasse. De overige vier groepen krijgen de mildere benaming van "segment". Het SCP wijst daarmee het bestaan van een harde maatschappelijke tweedeling af en komt tot de conclusie dat Nederland een zachte tweedeling binnen zes bevolkingsgroepen kent, met twee sociale klassen aan de uiteinden en vier maatschappelijke segmenten in het midden. Daarmee wil het SCP niet verbloemen dat de Nederlandse samenleving met het precariaat en de onzekere werkenden twee omvangrijke groepen (15 respectievelijk 14 procent) in haar midden heeft die ronduit kwetsbaar zijn. De afstand in kapitaal tussen deze twee groepen en de overige vier is dan ook groot. Het SCP schuwt de aanduiding van "een cesuur in de zesdeling" niet waarbij het precariaat en de onzekere werkenden aan de verkeerde en de overige vier groepen aan de goede kant van de lijn staan.

De verschillen in kapitaal faciliteren het ontstaan van een sociaal-culturele kloof: wij blijken met elkaar te verschillen in onze waarden, oriëntaties, achtergronden en gedrag. Hoe staan wij ten opzichte van autoriteit? Vinden wij gemeenschapszin belangrijk of juist individuele ontplooiing? En in hoeverre staan we open en gastvrij ten aanzien van nieuwkomers en asielzoekers? Kortom, onze visies over hoe we goed kunnen samenleven lopen sterk uiteen. Volgens de WRR is ook op dit vlak sprake van twee groepen aan de uiteinden van het spectrum met een grote middengroep. Zogenaemde universalisten staan over het algemeen positief tegenover open grenzen, andere culturen en het toelaten van immigranten. Particularisten wijzen daarentegen vooral op de nadelen van open grenzen en immigratie. De grote middengroep gaat soms mee met de ene en een andere keer met de andere groep.

Zowel tussen de uiterste sociale klassen van een gevestigde bovenlaag en het precariaat (SCP) en tussen de uitersten universalisten en particularis-

ten (WRR) bestaat dus een brede middengroep. Een solide en stabiel midden kan als maatschappelijk cement functioneren. De middengroepen vormden decennia lang de brug tussen arm en rijk, werknemer en werkgever, en de elite en het volk. Kunnen zij ook nu de functie van het cement van de samenleving vervullen? Dat is geen vanzelfsprekendheid meer, want in het midden is geenszins sprake meer van een uniforme groep. Die dreigt in de eerste plaats sociaal-economisch te worden uitgehold. Meer dan de uitersten van het continuüm blijkt zij het slachtoffer van de voortschrijdende modernisering en mondialisering. Het werk van middelbaar opgeleiden staat op de tocht omdat het wordt overgenomen door computers en robots. Bovendien hebben de middengroepen sinds 2008 meer dan anderen ook de klappen van de financieel-economische crisis moeten opvangen in de vorm van stevige lastenverzwaringen. Daarnaast zien we de politiek-maatschappelijke versplintering van het midden.

Zo verliest het midden zijn vermogen om het cement van de samenleving te zijn. Daar waar voorheen het midden een stabiliserende en samenbindende rol van betekenis speelde, staat het nu symbool voor de fragmentatie die gaande is. De uitholling en versplintering van het midden maakt de maatschappelijke tegenstellingen pregnanter: als de samenleving de opbouw van een zandloper krijgt, verdwijnt het uitzicht op sociale stijging. Het SCP concludeert in zijn Sociaal en Cultureel Rapport: “Die structurele ongelijkheid gaat samen met een cohesieprobleem, waarbij sommige groepen in de samenleving tegenover elkaar komen te staan en zich voor elkaar afsluiten.”

Groeiende maatschappelijke tegenstellingen, een sociaal-culturele kloof en de wegvallende sociale cohesie: hoe heeft het zover kunnen komen? In de eerste plaats blijkt dat onze meritocratie zich tegen zichzelf heeft gekeerd. We mogen blij zijn dat mensen niet meer worden beoordeeld op hun sociale afkomst. Mensen moesten op basis van hun capaciteiten en inzet de kans krijgen om een maatschappelijke en sociaal-economische positie te verwerven die hen toekwam. Daartoe werd stevig ingezet op een open en toegankelijk onderwijsstelsel. Maar wat werd ingezet voor het nobele streven om de standenmaatschappij te beëindigen, dreigt tot een nieuwe klassensamenleving te leiden waarbij opleidingsniveau een belangrijk criterium wordt voor de toegang tot invloed, gezondheid en succes. De aandacht gaat uit naar individuele merites, ofwel: het misverstand dat maatschappelijke posities alleen op basis van eigen inspanningen verworven kunnen worden. De oplossing voor het oude probleem van een standenmaatschappij blijkt aldus een nieuw probleem te scheppen.

De mensen die aan deze nieuwe afvalrace niet tot het einde mee kunnen doen en daarmee verstoken blijven van al die voor de winnaars voorbehouden privileges zijn de verliezers van deze ratrace. Dat scheidt onvrede bij de verliezers en een belangenstrijd ligt in het verschiet. Wanneer een meritocratie

het misverstand cultiveert dat mensen alleen op basis van eigen inspanning winnaars zijn geworden en door eigen falen tot de verliezers behoren, maakt een meritocratie volgens de Vlaamse psycholoog Paul Verhaeghe de samenleving ziek: “De boodschap die de verliezers te horen krijgen, staat haaks op wat zijzelf ervaren. Van buitenaf horen ze dat hun mislukking hun verantwoordelijkheid is; van binnenuit voelen ze zich onmachtig om er iets aan te veranderen. Deze combinatie loopt uit op een voortdurende vernedering.”

De introductie van marktwerking in domeinen die daarvan juist gevrijwaard hadden moeten blijven, heeft het meritocratische misverstand bovendien versterkt. De Amerikaanse filosoof Michael Sandel betoogt in zijn boek *Niet alles is te koop* dat marktwerking tegenstellingen verscherpt en daarmee de sociale cohesie aantast: “Hoe meer dingen voor geld te koop zijn, des te minder krijgen mensen uit verschillende sociale klassen de gelegenheid elkaar te ontmoeten. (...) Als in een tijd van toenemende ongelijkheid alles wordt vercommercialiseerd, wordt de kloof tussen rijk en arm steeds groter. We leven, werken, winkelen en spelen op verschillende plaatsen. Onze kinderen gaan naar verschillende scholen. Het is niet goed voor de democratie, en evenmin een manier van leven die voldoening schenkt.”

En daarmee is de derde verklaring voor de bestaande maatschappelijke tegenstellingen en het culturele geschil gegeven: mensen met verschillende achtergronden zijn langs elkaar heen gaan leven. Ze komen elkaar niet meer tegen en dus is er ook geen gesprek meer over elkaars zorgen, ambities en verwachtingen. Uit een gezamenlijke bundel van de WRR en het SCP met als titel de retorische vraag *Gescheiden werelden?* blijkt dat hoger en lager opgeleiden inderdaad in relatief gescheiden werelden leven: mensen hebben veel vaker contact met ‘ons soort mensen’ en hoog- en laag opgeleiden hebben het minst contact met elkaar. Lager opgeleiden hebben daarnaast een beperkter netwerk dan hoger opgeleiden. Ze hechten sterk aan familieverbanden, maar kunnen in hun netwerk maar heel beperkt terugvallen op kennissen, terwijl die juist het verschil kunnen maken omdat kennissen eerder leiden tot nieuwe contacten doordat ze meer vertakt zijn en verder reiken door de verschillende sociale lagen. Wanneer men vooral contact met soortgelijken onderhoudt is de cohesie in de samenleving laag omdat er dan veel minder verbindingen met andere sociale werelden tot stand worden gebracht. Dit belemmert ook dat er uitwisseling van ideeën, meningen, visies of voorkeuren plaatsvindt tussen verschillende sociale groepen.

Op 8 november 1891 hield Abraham Kuyper op het eerste christelijk-sociaal congres de openingsrede met als titel ‘Het sociale vraagstuk en de christelijke religie’. Daarin duidde hij de misstanden die de industrialisering voor veel arbeiders met zich mee bracht als dé sociale kwestie van zijn tijd. Hij uitte daarbij ‘architectonische kritiek’ op de liberaal-kapitalistische inrichting

van de samenleving: de scheve verhoudingen tussen kapitaalbezitters en de bezitsloze arbeiders verklaarde hij “uit een fout in den grondslag zelf van ons maatschappelijk samenleven”. Betrof de tegenstelling eind negentiende eeuw die tussen mensen met geld en mensen zonder geld die onevenredig hard moesten werken om een inkomen te verwerven, de sociale kwestie van nu gaat om een tegenstelling van mensen mét politieke invloed, sociaal-economische kansen, mogelijkheden om te participeren en een veel grotere kans om lang en gezond te leven tegenover mensen voor wie deze privileges onbereikbaar zijn. Die tegenstelling uit zich ook in een grote culturele kloof tussen groepen mensen en hun visies op het goede samenleven en die ondermijnt de onderlinge solidariteit en sociale cohesie, het gevoel dat we met elkaar een samenleving vormen. Net als in 1891 moet de christendemocratie ‘architectonische kritiek’ leveren op onze meritocratische marktsamenleving die voortkomt uit het dominante instrumentele en liberale mens- en maatschappijbeeld met zijn dogmatische geloof in marktwerking en het misverstand dat je alleen zelf verantwoordelijk bent voor het bereiken van maatschappelijk succes.

De opdracht waarvoor de samenleving, bedrijven en ondernemers en de politiek zich bij dit sociale vraagstuk gesteld zien is kortweg samen te vatten als: overbruggen, herwaarderen en toerusten. In de eerste plaats moeten de tegenstellingen en de culturele kloof van langs elkaar heen levende groepen in onze samenleving worden overbrugd. Mensen moeten elkaar weer tegenkomen en kennis kunnen nemen van elkaars leefwereld om zo onderling begrip te kweken. Daarvoor dienen bij de inrichting van de publieke ruimte mogelijkheden voor (toevallige) ontmoetingen te worden gecreëerd. Dat vraagt om meer aandacht voor de buurt als sociale ontmoetingsplek. Zeker het lokaal bestuur dient zich voortdurend bewust te zijn van het belang van kleinschaligheid, nabijheid en menselijke maat. Culturele en sportverenigingen zijn daarbij van groot belang. Dat zijn plekken waar mensen samenkomen rond een gedeelde passie en vormen zij gemeenschappen waar maatschappelijke breuklijnen geen rol spelen.

Voor de overbrugging van tegenstellingen is het ook belangrijk dat de mogelijkheden om politiek en democratisch te participeren aanzienlijk worden verruimd. Door bijvoorbeeld aan onze representatieve democratie participatieve elementen toe te voegen, kan voor veel mensen de drempel worden verlaagd om politiek bij te dragen. De ervaring heeft geleerd dat het daarmee mogelijk is een grote diversiteit aan mensen te betrekken bij politieke vraagstukken. Ten slotte is het voor de overbrugging van de tegenstellingen van belang speciale aandacht te geven aan de positie van middengroepen zodat die de rol van samenbindende kracht kunnen blijven vervullen.

De tweede opdracht behelst de herwaardering van verschil. Juist het gebrek aan diversiteit zorgt voor scherpe tegenstellingen en culturele geschillen. Omdat we mensen die hoger onderwijs volgen op vele vlakken hoger waarderen, laten we niet alleen talenten onbenut maar organiseren we ook

frustratie, miskennis en verwijdering. Een samenleving heeft mensen nodig die verschillende capaciteiten en eigenschappen hebben. Die verschillen stimuleren veerkracht, creativiteit en innovatie en dat zijn onmisbare eigenschappen voor een gemeenschap waarbinnen het goed samenleven is. Dat betekent concreet dat we vakmanschap weer op waarde moeten schatten. Onze samenleving kan niet zonder mensen die een specifiek vak of ambacht beheersen. Bovendien is de verschuiving van een kenniseconomie naar talentmanagement broodnodig. Het speerpunt van het Nederlandse economische beleid van het afgelopen decennium lag op kennis als de belangrijkste productiefactor van de economie in de eenentwintigste eeuw. Het is echter de evenwichtige balans tussen en benutting van arbeid, kapitaal, kennis en natuur die een economie concurrerend maakt. De vraag moet niet zijn hoe we zoveel mogelijk kennis genereren, maar hoe we zo veel mogelijk mensen de kans geven hun talenten te ontdekken en benutten zodat zij hun ambities kunnen realiseren.

Ten slotte is het nodig mensen toe te rusten om met verschillen om te gaan. Verschillen kunnen leiden tot ergernis, botsingen of zelfs strijd. Het vraagt begeleiding om deze wrijving niet te laten ontaarden maar tot glans te laten komen. Jonge mensen dienen in het onderwijs de vaardigheden aangereikt te krijgen om invulling te geven aan democratisch burgerschap en voorbereid te worden op een snel veranderende wereld en economie die meer dan alleen een specialisme om eigenschappen als veerkracht, creativiteit en oplossingsvermogen vraagt.

Kortom, we moeten naar een meritocratie die verschillen in vaardigheden, ambitie en kennis wél weet te waarderen in plaats van die impliciet veroordeelt. En we moeten van een marktsamenleving terug naar een samenleving met een markteconomie. Ten slotte is het de uitdaging weer een publieke ruimte te creëren waar mensen met al hun verschillen elkaar kunnen ontmoeten en kennis kunnen nemen van hun anders-zijn. Niet één type mens moet de maat van alle dingen zijn, maar juist de mens in al zijn verschillende gedaanten.

| Literatuur

- Achterberg, Peter en Dick Houtman (2008) De vermeende politieke losbandigheid van de middenklasse, in: Marcel ten Hooven, Peter Cuyvers, Martijn Lampert & Jan Prij, *Benauwd in het midden*, Boom tijdschriften, zomernummer Christen Democratische Verkenningen, pag. 121-128.
- Autor, David H., Lawrence F. Kats en Melissa S. Kearney (2006) The Polarization of the U.S. Labor Market, in: *American Economic Review Papers and Proceedings*, 96(2), pag. 189-194.
- Bavel, Bas van (2014) Vermogensongelijkheid in Nederland. De vergeten dimensie, in: Monique Kremer, Mark Bovens, Erik Schrijvers en Robert Went, *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Den Haag/Amsterdam: WRR/ Amsterdam University Press, pag. 79-100.
- Bijsterveld, Sophie van (2008) *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Boogers, Marcel (2007) *Lokale politiek in Nederland. De logica en dynamiek van plaatselijke politiek*, Den Haag: Lemma.
- Bos, Linda, Sanne Kruijkemeier en Claes de Vreese (2014) Gescheiden media? Sociaal-culturele verschillen in mediaconsumptie, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP/WRR, pag. 235-254.
- Bovens, Mark en Anchrit Wille (2011) *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Bovens, Mark, Paul Dekker en Will Tiemeijer (2014) *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP/WRR.
- Brink, Gabriël van den (redactie) (2011) *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bureau Veldkamp (2015) *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2015. Beleving, houding en draagvlak ten aanzien van 4 en 5 mei*.
- Burgers, Jack en Jeroen van der Waal (2008) De versplintering en de toenemende onzekerheid van de middenklasse, in: Marcel ten Hooven, Peter Cuyvers, Martijn Lampert & Jan Prij, *Benauwd in het midden*, Boom tijdschriften, zomernummer Christen Democratische Verkenningen, pag. 234-240.
- Caminada, Koen, Kees Goudswaard en Marike Knoef (2015) Belasting aan de top: geen spoor van groeiende ongelijkheid, in: *Me Judice*, 14 maart 2015.
- Centraal Planbureau (2012) *Loonongelijkheid in Nederland stijgt. Policybrief 2012|6*, Den Haag.
- Centrum voor Ethiek en Gezondheid (2014) *Leefstijlbeïnvloeding: tussen betuttelen en verwaarlozen*, Den Haag.

- Commissie Toekomst Overheidscommunicatie (2001) *In dienst van de democratie. Rapport van de Commissie Toekomst Overheidscommunicatie*, Den Haag: Sdu.
- Dalrymple, Theodore (2004) *Leven aan de onderkant. Het systeem dat de onderklasse instandhoudt*, Utrecht: Spectrum. (Oorspronkelijk verschenen als: *Life at the Bottom: The Worldview that makes the Underclass*, Chicago: Ivan R. Dee, 2001)
- Dekker, Paul en Josje den Ridder (2014) Het politiek-culturele verschil, in: Sociaal Cultureel Planbureau, *Verskil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2014*, Den Haag: SCP, pag. 177-201.
- Dijkman, Pieter Jan, Hans-Martien ten Napel, Maarten Neuteboom en Henk Vroom (2011) *De last van gelijkheid*, Boom tijdschriften, zomernummer Christen Democratische Verkenningen.
- Elchardus, Mark (2012) Onderwijs als (nieuwe) sociale scheidslijn, in: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, het Sociaal Cultureel Planbureau en de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidslijnen in de samenleving*, Den Haag.
- Herweijer, Lex en Eidith Josten (2014) Een ideaal met een keerzijde, in: Sociaal Cultureel Planbureau, *Verskil in Nederland. Sociaal Cultureel Rapport 2014*, Den Haag: SCP, pag. 67-101.
- Hooven, Marcel ten, Peter Cuyvers, Martijn Lampert & Jan Prij (2008) *Benauwd in het midden*, Boom tijdschriften, zomernummer Christen Democratische Verkenningen.
- Houtman, D., P. Achterberg en A. Derks (2008) *Farewell tot the Leftist Working Class*, New Brunswick, N.J.: Transaction.
- Ingen, Erik van, Loek Halman en Paul Dekker (2011) Een sociologische blik op het hogere, in: Gabriël van den Brink (redactie), *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pag. 185-227.
- Jong, Gerrit de (2008) Meer aandacht voor middeninkomens cruciaal voor behoud van sociale samenhang, in: Marcel ten Hooven, Peter Cuyvers, Martijn Lampert & Jan Prij, *Benauwd in het midden*, Boom tijdschriften, zomernummer Christen Democratische Verkenningen, pag. 194-203.
- Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (2011) *De Nederlandse wetenschapsagenda*, Amsterdam: KNAW.
- Koster, Willem de en Jeroen van der Waal (2014) Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden te verklaren?, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP/WRR, pag. 165-190.

- Kremer, Monique, Mark Bovens, Erik Schrijvers en Robert Went (2014) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press.
- Kremer, Monique en Erik Schrijvers (2014) Waarom inkomensongelijkheid nadelig uitpakt voor iedereen. Een gesprek met Richard Wilkinson, in: Monique Kremer, Mark Bovens, Erik Schrijvers en Robert Went, *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Den Haag/Amsterdam: WRR/Amsterdam University Press, pag. 103-112.
- Kriesi, Hanspeter e.a. (2008) *West European Politics in the Age of Globalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriesi, Hanspeter (2014) West-Europa: het toenemende belang van de culturele dimensie, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP/WRR, pag. 59-78.
- Kuipers, Giseline (2001) *Goede grappen, slechte smaak. Nederlanders over moppen*, Amsterdam: Boom.
- Kuipers, Giseline (2010) De fiets van Hare Majesteit. Over nationale habitus en sociologische vergelijking, in: *Sociologie* (6), nr. 3.
- Kuipers, Giseline en Marcel van den Haak (2014) De cultuurkloof? Cultuurverschillen en sociale afstand in Nederland, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP/WRR, pag. 193-215.
- Kuyper, A. (1990) *Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie*, Kampen: Kok. (Oorspronkelijk uitgave Amsterdam: Wormser, 1891.)
- Lampert, Martijn (2008) Ontevreden in het hart van de samenleving, in: Marcel ten Hooven, Peter Cuyvers, Martijn Lampert & Jan Prij, *Benauwd in het midden*, Boom tijdschriften, zomernummer Christen Democratische Verkenningen, pag. 26-38.
- Lijphart, Arend (2008) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, dbnl. (Dit is een digitale heruitgave van de achtste herziene druk uit 1990. Eerste druk uit: 1968.)
- Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Ruim baan voor vakmanschap: een toekomstgericht mbo. Brief aan de Tweede Kamer*, Den Haag, 2 uni 2014.
- Nussbaum, Martha (2011) *Niet voor de winst. Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*, Amsterdam: Ambo/Anthos. (Oorspronkelijk verschenen als: *Not for profit. Why democracy needs the humanities*, 2011, Princeton University Press.)
- Onderwijsraad (2010) *Vroeg of laat*, Den Haag: Onderwijsraad.

- Piketty, Thomas (2014) *Kapitaal in de 21ste eeuw*, Amsterdam: De Bezige Bij. (Oorspronkelijk verschenen als: *Le capital au XXe siècle*, Paris: Seuil, 2013.)
- Putnam, Robert D. (2015) *Our kids. The American Dream in Crisis*, Simon & Schuster.
- Raad voor het openbaar bestuur (2010) *Vertrouwen op democratie*, Den Haag: Rob.
- Raad voor het openbaar bestuur (2012) *Loslaten in vertrouwen*, Den Haag: Rob.
- Raad voor maatschappelijke ontwikkeling (2011) *Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Sociale stijging en daling in perspectief*, Den Haag: Rmo.
- Ridder, Josje den, Iris Glas en Paul Dekker (2014) Een globaliseringssscheidslijn?, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP/WRR, pag. 131-164.
- Salverda, Wiemer (2014) De tektoniek van de inkomensongelijkheid in Nederland, in: Monique Kremer, Mark Bovens, Erik Schrijvers en Robert Went, *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, Den Haag/Amsterdam: WRR/ Amsterdam University Press, pag. 39-58.
- Sandel, Michael J. (2012) *Niet alles is te koop. De morele grenzen van marktwerking*, Ten Have. [Oorspronkelijk verschenen als: *What money Can't Buy: The Moral Limits of Markets*, New York, 2012.]
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2011) *De sociale staat van Nederland 2011*, Den Haag: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2012) *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2014*2.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2012) *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?*, Den Haag: SCP. (Sociaal en Cultureel Rapport 2012)
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2013) *De sociale staat van Nederland 2013*, Den Haag: SCP.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2014) *Verschil in Nederland. Sociaal Cultureel Rapport 2014*, Den Haag: SCP.
- Soede, Arjan, Stella Hoff en Jeanet Kullberg (2014) Kapitale tegenstellingen? De maatschappelijke betekenis van financiële ongelijkheid, in: Sociaal Cultureel Planbureau, *Verschil in Nederland. Sociaal Cultureel Rapport 2014*, Den Haag: SCP, pag. 103-138.
- Spruyt, Bram (2014) Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP/WRR, pag. 79-100.

- Stimuleringsfonds voor de Journalistiek (2015) *Nieuwsvoorziening in de regio 2014*, Den Haag.
- Surowiecki, James (2004) *The Wisdom of Crowds*. New York: Anchor Books.
- Tiemeijer, Will (2010) 't Is maar wat je democratie noemt..., in: Huub Dijkstra-bloem e.a. (red): *Het gezicht van de publieke zaak. Openbaar bestuur onder ogen*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pag. 205-240.
- Tocqueville, Alexis de (2011) *Over de democratie in Amerika*, integrale editie, Rotterdam: Lemniscaat. Oorspronkelijk uitgegeven als: *De la démocratie en Amérique I* (1835) en *II* (1840).
- Verhaeghe, Paul (2012) *Identiteit*, Amsterdam: De Bezige Bij.
- Volker, Beate, Iris Andriessen en Hanneke Posthumus (2014) Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden, in: Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer, *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*, Den Haag: SCP/ WRR, pag. 217-234.
- Vrooman, Cok, Mérove Gijsberts en Jeroen Boelhouwer (2014) Slotbeschouwing, in: Sociaal Cultureel Planbureau, *Verskil in Nederland. Sociaal Cultureel Rapport 2014*, Den Haag: SCP, pag. 321-346.
- Went, Robert (2014) *Waarom Piketty lezen?*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2005) *Vertrouwen in de buurt*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2012) *Publieke zaken in de marktsamenleving*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2012b) *Vertrouwen in burgers*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2013) *Een lerende economie*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2011) *Mens waar ben je? Een verkenning van het christendemocratische mensbeeld*, Den Haag.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2013) *Geloof in de samenleving. Christendemocratische reflecties op religie en levensbeschouwing in het publieke domein*, Den Haag.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2015) *Bloei en groei. Een christendemocratische visie op het verdienvermogen van Nederland*, Den Haag.
- Wilkinson, Richard en Kate Pickett (2010) *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*, Penquin Books.

Naar een vitale samenleving

Dit rapport verschijnt in de serie *Naar een vitale samenleving*. Christendemocraten willen vanuit hun bronnen en waardeoriëntatie een hoopvol perspectief bieden op de grote vragen waar de samenleving voor staat. We doen dat in de rotsvaste overtuiging dat mensen en de vitaliteit van hun sociale verbanden daarbij een cruciale rol spelen.

De nieuwe sociale kwestie van deze tijd gaat om een tegenstelling van mensen mét politieke invloed, sociaal-economische kansen, mogelijkheden om te participeren en een veel grotere kans om lang en gezond te leven tegenover mensen voor wie deze privileges onbereikbaar zijn. Die tegenstelling uit zich ook in een grote culturele kloof tussen groepen mensen en hun visies op het goede samenleven en die ondermijnt de onderlinge solidariteit en sociale cohesie, het gevoel dat we met elkaar een samenleving vormen.

Net als Kuyper in 1891 moet de christendemocratie 'architectonische kritiek' leveren op onze meritocratische marktsamenleving die voortkomt uit het dominante instrumentele en liberale mens- en maatschappijbeeld met zijn dogmatische geloof in marktwerking en het misverstand dat je alleen zelf verantwoordelijk bent voor succes. De opdracht voor de samenleving, bedrijven en ondernemers en de politiek bij dit sociale vraagstuk is kortweg samen te vatten als: overbruggen, herwaarderen en toerusten.